

כגילות

מחקרים במגילות מדבר יהודה

ח-ט

עורכים

דבורה דימנט

משה בר-אשר

מוסד ביאליק • ירושלים

אוניברסיטת חיפה
מפעל פרסום מגילות קומראן

תוכן העניינים

ה		דבורה דימנט
ז	עם הכרך עם חילופי המשמרות	משה בר-אשר
אמונות ודעות ופרשנות		
	הפולמוס הכיתתי בימי הבית השני על אודות מחצית	יורם ארדר
3	השקל לאור ההלכה הקראית הקדומה	
	הנישואים הראויים על פי המגילה החיצונית	אסתר אשל
29	לבראשית ועל פי מקורות קרובים לה	
	ילקוט המזמורים האלוהיסטי וכתובת שמות האל	יונתן בן-דב
53	בקומראן	
	ברכות לפני הסעודה בימי הבית השני ובהלכה	משה בנוביץ
81	התנאית	
	דמותו של יהושע במקורות היהודיים של תקופת	קאטל ברתלו
97	הבית השני	
	ירושת הארץ על פי תפיסתה של עדת מגילות	דבורה דימנט
113	קומראן	
135	ספר היובלים ומקורותיו הארמיים	כנה ורמן
175	טור יט במגילת המלחמה (IQM)	רוני ישי
	כמה שנים ישב אברהם בחרן? מסורות על אבי	עתר לבנה
193	האומה בחיבורים מקומראן	
	"כיא בחרו בקלות": חומרה קומראנית או מהפכה	ורד נעם
211	תנאית?	
	ההתהוות הספרותית של סיפור שכם ודינה	מיכאל סיגל
227	ביובלים ל	
	"יצר לב האדם", הגוף והטיהור מן הרע: מטבעות	מנחם קיסטר
	תפילה ותפיסות עולם בספרות בית שני ובקומראן	
243	וזיקתם לספרות חז"ל ולתפילות מאוחרות	
ההדרה, לשון ונוסח		
287	העברית במגילות מדבר יהודה ומחקר לשון חכמים	משה בר-אשר
319	חוקי יציאה למלחמת רשות במגילה 4Q376	ליאורה גולדמן

תוכן העניינים

	הזיקה שבין נוסח המקרא המשתקף במגילות ובין	רפאל זר
343	הערות המסורה	
	המקורות שבאופיין הטקסטואלי של אסופות כתבי	עמנואל טוב
355	הקודש העתיקים	
373	פרשת יציאת מצרים על פי המגילה 4Q422	אריאל פלדמן
	השפעת העברית על לשון המגילות הארמיות	כריסטיאן שטאדל
393	מקומראן וטיב המגע בין שתי השפות	
		ביקורת ספרים
	על הספר <i>1 Enoch 91–108</i> by Loren T. Stuckenbruck	דבורה דימנט
411		
419		רשימת קיצורים
423	הנחיות להגשת כתבי יד לכתב העת "מגילות"	
VII		תקצירים באנגלית

ספר היובלים ומקורותיו הארמיים

כנה ורמן

במאמר זה אני מבקשת לנתח שתי סוגיות בספר היובלים המתבררות והמתבהרות לאור חיבורים הכתובים ארמית שלא היו ידועים לנו עד גילוי מגילות קומראן. האחת, תיאור חלוקת הארץ בין בני נח. לתיאור זה מקבילה במגילה החיצונית לבראשית; השנייה, סיפור קבורת בני יעקב בכנען, אשר לו מקבילה בצוואת עמרם. כפי שנרמז בכותרת, אני סבורה שהמקורות הכתובים ארמית קודמים לספר היובלים, ושספר היובלים מוסיף עליהם ומעבד אותם בשל היכרות מעמיקה יותר שלו עם העולם ההלניסטי ובשל רצון להגיב לעולם זה. ואולם כיוון שבמחקר מצויות דעות הסוברות אחרת, תיבחן שאלת היחס בין ספר היובלים ובין המקור הארמי במהלך הדיון ללא הנחה מוקדמת.

סיפור חלוקת הארץ: המגילה החיצונית לבראשית וספר היובלים

אפתח בנושא שבו עסקתי בעבר – חלוקת העולם בין בני נח. במאמרי שהתפרסם בכתב העת "ציון"¹ הצבעתי על כך שמחבר ספר היובלים הכיר את גרסתה של המגילה החיצונית לבראשית לסיפור חלוקת הארץ והוא תרגם את הנאמר במגילה.² עוד טענתי שם שמחבר ספר היובלים הכיר את המפה שהייתה מקובלת בעולם בזמנו, המפה האיונית, בעוד מחבר המגילה לא הכיר מפה זו. פיסת המידע שהעניק העולם ההלניסטי נתנה כלים בידי מחבר ספר היובלים ללחום בעולם זה. לאור קריאות חדשות במגילה אני מבקשת לבחון שוב את שאלת היחס בינה ובין ספר היובלים ולנסות ולהבהיר כמה אי בהירויות בשני החיבורים. התיאור בספר היובלים השתמר במלואו ועל כן אפתח בו.

חלוקת הארץ בספר היובלים

תיאור חלוקת הארץ מצוי בפרקים ח ו-ט בספר היובלים. פרק ח מספר שבני נח תעו לחלק ביניהם את הארץ (ח 9). נח מצדו מתערב, ובסיועו של אחד ממלאכי הפנים

1. כ' ורמן, "ספר היובלים בהקשר הלניסטי", ציון סו (2001), עמ' 277–281.
2. בזמן כתיבת המאמר לא מצאתי חוקר נוסף שהבחין בדמיון שבתיאור החלוקה ביובלים ובמגילה. מאוחר יותר הצביעו על כך סקוט, ספר היובלים, עמ' 28; פיצמייר, המגילה החיצונית, עמ' 171–178; ובעקבותיהם אשל, המגילה החיצונית.

מפיל גורלות בין בניו; הבנים, איש בתורו, ניגשים לנח ומוציאים ספר מחיקו. מכאן ואילך משורטט בספר גבול חלקות שם, חם ויפת. חוקרים עמדו על כך שבתיאור העולם נעזר מחבר ספר היובלים במפה המכונה "המפה האיננית"³. במפה זו שורטט העולם כדֶסְקָה שטוחה המוקפת מים. טבורה, omphalos, הוא דלפי. שלוש יבשות היו על הֶסְקָה: בצפון – אירופה; במרכז – אסיה; ובדרום – אפריקה. נהר הטינה, הוא הדון, והנילוס שורטטו כזורמים ממזרח למערב והם שהיוו את הגבול שבין היבשות. האוקיינוס שמסביב לדסקה, כך על פי המפה, פרץ לתוכה דרך עמודי הרקלס שבגדיר,⁴ היינו דרך מצרי גיברלטר, ויצר את הים התיכון. הים האדום והים הכספי אף הם נכללו בה. שעה שתיאר את חלוקת העולם בין בני נח "גייר" מחבר ספר היובלים מפה זו בכללו בה פרטים שהיו מוכרים לו מהמקרא. כך לדוגמה, שלוש היבשות זוהו כמקום מושבם של בני נח. בצפונית זכה יפת, במרכזית שם ובדרומית חם. הנה תיאור החלקות בתרגום מגעז⁵ בלויית הערות ודיון.⁶ תחילה נביא את תיאור חלקות בני נח (פרק ח) ובהמשך את חלקות בני הבנים (פרק ט).

(12) ויצא בספר גורל שם פנים הארץ, אשר ינחל לרשתה, הוא ובניו לדורות עולם. מתוך הרי רפא,⁷ ממקור המים מנהר טינה. וילך גבולו אל המערב באמצע נהר זה. וילכו עד אשר יקרכו אל מי התהום אשר משם יצא נהר זה. וייצא נהר זה וישפוך מימיו אל תוך ים מאת.⁸ וילך נהר זה עד הים הגדול. וכל אשר לצפון ליפת, ולשם כל אשר אל צד דרום. (13) וילך עד אשר יקרב לכרס, היא זאת בחיק הלשון אשר נוכח דרום. (14) וילך גבולו אל הים

3. G. Hölscher, *Drei Erdkarten: ein Beitrag zur Erdkenntnis des hebräischen Altertums*, Heidelberg 1949, pp. 57–73 וכן אלכסנדר, הערות. לרשימה מלאה של המחקרים בנושא ראה, J. T. A. M. Van Ruiten, *Primaeval History Interpreted: Rewriting of Genesis 1–11 in the book of Jubilees*, Leiden 2000, p. 320 n. 29. מאמרו של שמידט המוזכר שם תורגם לעברית: פ' שמידט, "תיאורים יהודיים של הארץ הנושבת במשך התקופה ההלניסטית והרומית", בתוך א' כשר ואחרים (עורכים), יוון ורומא בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ' 85–97.
4. גדיר היא קריו שבדרום מערב ספרד, על מצר גיברלטר.
5. תרגום שלי לטקסט בגעז, המובא כאן על פי המהדורה הביקורתית שפרסם ונדרקאם: C. VanderKam, *The Book of Jubilees (CSCO 510; Scriptorum Aethiopicorum 87)*, Leuven 1989.
6. בנייתו ובהערות שלהלן אני מסתמכת בראש ובראשונה על מאמרו של אלכסנדר (הערות). אלכסנדר לא דן בכל פרטי התיאור והניח מספר שאלות בלתי פתורות. באלה ננסה לדון.
7. Πίταια ὄρη: המוזכרים בכתבי גאוגרפים יוונים. ספר היובלים ממקם אותם על מי האוקיינוס בנקודה שממנה יוצא נהר טינה.
8. הוא הים האזובי.

הגדול וילך ככה⁹ עד אשר יקרב אל מערב ללשון אשר נוכח דרום. כי ים זה שמו לשון ים מצרים. (15) ויסוב משם דרום, אל פי הים הגדול, בשפת מימיו. וילך מערב אל אפר, וילך עד אשר יקרב אל מי נהר גיחון ואל דרום למי גיחון, בשפת נהר זה. (16) וילך מזרחה עד אשר יקרב אל גן עדן נגבה, דרום וקדם לכל ארץ עדן ולכל המזרח. ויסוב אל המזרח ויבוא עד אשר יקרב אל מזרח ההר אשר שמו רפא וירד אל קצה מקור נהר טינה. (17) זה הגבול אשר נפל בגורל שם ובניו לנחול לעולם לדורותיו עד עולם. (18) וישמח נח כי יצא חלק¹⁰ זה לשם ולבניו. ויזכור את כל אשר דיבר בפיו בנבואה. כי אמר יבורך ה' אלוהי שם וישכון אלוהים במשכנות שם. (19) וידע כי גן עדן קודש קודשים ומשכן אלוהים הוא.¹¹ והר סיני באמצע המדבר והר ציון באמצע טבור הארץ. שלושתם, זה נגד זה, לקדושה נבראו. (20) ויברך את מלך המלכים ואלהים עד עולם אשר שם בפיו דברי אלוהים. (21) וידע כי חלק¹² כבוד ובורן נפל לשם ולבניו לדורות עולם. כל ארץ עדן וכל ארץ הים האדום וכל ארץ המזרח והודו ואדום¹³ והריו וכל ארץ הבשן וכל ארץ לבנון, ואיי כפתור¹⁴ וכל הרי שניר ואמנה והר אשור אשר בצפון, וכל ארץ עילם, אשור, ובבל שושן ומדי וכל הרי אררט, וכל עבר הים אשר בעבר הר אשור, אשר בצפון הארץ, ברוכה ורחבה וכל אשר בתוכה יפה מאד. (22) ולחם יצא החלק השני, בעבר גיחון – דרום, בימין הגן. וילך לדרום, וילך אל כל הרי האש. וילך אל המערב, אל ים אטיל, וילך מערב עד אשר יקרב אל ים מייאוק הוא אשר אין יורד בו אשר אינו כלה.¹⁵ (23) ויבוא אל הצפון, אל קצה גדיר,

9. מילולית: ישר. אלא שישר כתואר הפועל כמעט אינו מתועד בקומראן.
10. בגעז התיבה היא זו שתרגמנו לעיל כגבול.
11. בכתבי יד אחרים: בתוכו.
12. בגעז התיבה היא זו שתרגמנו לעיל כגבול.
13. המונח אדום כאן הוא זה שמופיע לפני כן כלוואי למילה ים: הים האדום הוא הים הערבי והמפרץ הפרסי. אלא שכאן אין כתובה התיבה ים, ועל כן אפשר שהכוונה לארץ אדום. המשך הרשימה אכן מתייחס לתחומים שמזרח לפרת בסמוך לארץ אדום – הבשן, שניר ועוד.
14. איי כפתור במקרא הם האי כרתים ואיים סמוכים לו בים האגאי (ב' מזר, "כפתור", אנציקלופדיה מקראית, ד, עמ' 236–237). בפרק הבא בספר היובלים אנו למדים שאיי הים האגאי נפלו בחלקו של יוון בן יפת. האמירה שאיי כפתור נפלו בחלקת שם מלמדת שקבוצת האיים נחלקת לשניים, רובם ליפת ומיעוטם לשם. אפשר שספר היובלים מצביע על כרתים כאי שנפל בחלקת בני שם. אפשר שכוונתו לקפריסין, אי המוזכר בפרק ט בשם אחר: איי קמטורי.
15. מילולית: כל היורד בו אינו כלה. התיקון כאן הוא על פי הפרפוזיה של פסוקים אלה בכרוניקה סורית שפרסם טיסראן: "אין דבר היורד בתוכו אלא כלה". על הכרוניקה ראה, E. Tisserant, "Fragments Syriaques du Livre des Jubilés", *RB* 30 (1921), pp. 82–86 ונדרקאם: C. VanderKam, *The Book of Jubilees, Translated (CSCO 511; Scriptorum Aethiopicorum 88)*, Leuven 1989, pp. 54–55

ויבוא אל שפת מי הים, אל מי הים הגדול, עד קרבו אל נהר גיחון. וילך נהר גיחון עד אשר יקרב לימין גן עדן. (24) וזאת הארץ אשר יצאה לחם כחלק אשר ינחל לעולם, לו ולבניו לדורותם עד עולם. (25) וליפת יצא החלק השלישי בעבר נהר טינה, צפון למקור מימיו. וילך מזרח צפון, כל גבול גוג וכל מזרחו.¹⁶ (26) וילך צפון לצפון, וילך צפון אל הרי קלט ואל ים מי־אוק, ויבוא מזרח לגדיר, עד אל מקום מי הים. (27) וילך עד אשר יקרב מערב לפרה. ויסוב אל אפרג וילך מזרח, אל מי ים מאת. (28) וילך אל שפת נהר טינה, מזרח צפון, עד אשר יקרב אל קצה מימיו, עד הר רפה, ויסוב לצפון. (29) וזאת הארץ אשר יצאה ליפת ולבניו כחלק אחוזתו, אשר ינחל הוא ובניו לדורותם עד עולם. איים גדולים חמישה, וארץ גדולה בצפון.¹⁷ (30) ורק קרה היא, וארץ חם חמה היא. וארץ שם אינה חמה ואינה קרה, כי מעורבת היא בקור ובחום.

מה עולה מהתיאור? מחבר ספר היובלים אינו מסתפק בציון נקודות באופן אקראי אלא משרטט קו רציף, הסובב את היבשות. הוא גם מקפיד לפתוח את תיאור כל החלקות במזרח הַדְּסָקָה.

נחלת שם (פסוקים 12–17): נקודת ההתחלה היא הנקודה הצפון־מזרחית, בסמוך לים האוקיינוס המקיף את הַדְּסָקָה, שם נמצאים הרי רפא. הגבול עובר בנהר טינה, בים מאת, בים גדול כלשהו ובלשון ים הסמוכה לו¹⁸ ואחר כך לאורך חופי ים גדול נוסף, כנראה הים התיכון, ממזרח ומדרום. הגבול עובר לאורך נהר הגיחון מנקודת המפגש שלו עם הים התיכון מזרחה, עד סופו באוקיינוס הסובב, מדרום לגן העדן. הגבול ממשיך צפונה לאורך קו המפגש בין האוקיינוס ובין הַדְּסָקָה עד נקודת ההתחלה, קצה הרי רפא.

נחלת חם (פסוקים 22–24): נקודת המוצא היא מקום המפגש של מי הגיחון עם מי האוקיינוס בדרום־מזרח הַדְּסָקָה. הגבול הולך על קו הַדְּסָקָה, דרומה ואז מערבה ואחר כך צפונה, לגדיר. בגדיר הוא פונה מזרחה, על שפת החוף הדרומי של הים הגדול (על פי השערתנו – הים התיכון) ומשם הוא ממשיך על הגיחון לנקודת ההתחלה.

נחלת יפת (פסוקים 25–29): נקודת המוצא – המפגש שבין נהר טינה ומי האוקיינוס, כמו בחלקת שם. הגבול מתחיל את מסעו כשהוא פונה צפונה. הוא הולך לאורך השפה הצפונית של הַדְּסָקָה ובהגיעו למערב הוא פונה דרומה, אל גדיר. שם הוא פונה מזרחה לאורך הים התיכון ואחר כך לאורך נהר טינה, עד נקודת המוצא.

16. מילולית: מזרחם.

17. חמשת האיים, כפי שעולה מההמשך, הם: אנגליה, קורסיקה, סיציליה, סרדיניה וכן מלטה או כרתים (זיהוי החמישי תלוי בזיהויו של "כפתור", ראה לעיל, פסוק 19).

18. ראה דיון להלן.

במהלך התיאור מוצא המחבר לנכון להצביע על חלקו הטוב של שם (פס' 18–21, 30), ובתוך כך הוא מונה את המקומות הנכללים בנחלתו, וביניהם השלושה המקודשים ביותר – גן עדן, הר סיני והר ציון. הר ציון הוא טבור הארץ, ה"אומפלוס" (כאמור, במפה האיונית דלפי היא האומפלוס). יתר על כן, עוברים בו בהר ציון שני צירים שעליהם נמצאים ההרים האחרים, כלשון ספר היובלים: "שלושתם, זה נגד זה". גן העדן נמצא כנגדו על ציר אחד החוצה את הדסקה, שתחילתו בגדיר וסופו בגן: ציר אופקי במפה של ימינו שראשה בצפון, אולם אנכי במפה של ספר היובלים שבראשה המזרח.¹⁹ הר סיני נמצא על הציר השני – הציר האנכי במפה של ימינו אולם אופקי במפה של ספר היובלים.

כמה פרטים בפרק שלפנינו דורשים ליבון. נעיין תחילה בתיאור חלקו של שם. הגבול הולך, לפי פסוקים 12–14, לאורך נהר טינה "עד הים הגדול... וילך עד אשר יקרב לכרס. היא זאת בחיק הלשון אשר נוכח דרום. וילך גבולו אל הים הגדול וילך ככה עד אשר יקרב אל מערב ללשון אשר נוכח דרום. כי ים זה שמו לשון ים מצרים". פעמיים מוזכר בפסוקים אלה הים הגדול ופעמיים לשון אשר נוכח דרום. אשר ללשון אשר נוכח דרום הראשונה (פס' 14), ההערות מלמדות אותנו שמדובר בגוף מים שלידו שוכנת העיר כרס היא כרסונסוס, באזור גליפולי של ימינו, ומכאן שגוף המים המדובר הוא ים מרמריס. האזכור השני קושר בין הלשון אשר נוכח דרום ללשון המכונה לשון ים מצרים, היינו החלק בים התיכון הנמצא בין מצרים ובין אסיה הקטנה. נמצא שהים הגדול הראשון סמוך לים מרמריס ונראה שיש לזהותו עם הים השחור, בעוד הים הגדול השני הוא קרוב לוודאי הים התיכון. אין לנו להסיק אלא שהמחבר לא היסס לתת שם אחד לשני ימים שונים.

מסקנה זו מנחה אותנו בבירור פסוק 21. נשים לב לכתוב: "וכל הרי שניר ואמנה והר אשור אשר בצפון... וכל עבר הים אשר בעבר הר אשור, אשר אל צפון הארץ". בתחילת הפסוק מצוין הר אשור כשייך לשרשרת ההרים שבה גם שניר ואמנה; בסופו הוא עומד לבדו. האם מדובר על אותו הר או שמא על הר אחר בעל אותו שם? לאור דרכו של ספר היובלים בפסוקים 12–14 אין לדחות אף אחת משתי האפשרויות. פרק ט המספר על חלוקת הנחלות בין נכדיו של נח מעורר אף הוא שאלות הנוגעות לזהותם ולזיהוים של הים הגדול ושל הר אשור. נעיין בו כעת.

(1) ויחלק חם בין בניו. ויצא החלק הראשון לכוש במזרח, ומערכו מצרים, ומערכו פוט, ומערכו לו כנען, ובמערכו הים. (2) ושם חלק אף הוא בין בניו ויצא החלק הראשון לעילם ולבניו מזרח לנהר חידקל, עד אשר יקרב למזרח,²⁰ כל ארץ הודו, והים האדום בשפתו,²¹ ומי דדן, וכל הרי מברה

19. כפי שמלמדנו פסוק 22 שבו דרום נמצא בימין, היינו הפנים פונות מזרחה.

20. כתבי יד אחרים מעידים על הנוסח: מזרח ארץ הודו.

21. הים האדום (ים ארתרה *Ερυθρά Θάλασσα*) הוא חלקו הצפוני של האוקיינוס ההודי, היינו

ואלה וכל ארץ שושן, וכל אשר בשפת פרנך עד הים האדום ועד נהר טינה.²² (3) ולאשור יצא החלק השני, כל ארץ אשור, ונינווה, ושנער, וסק, עד אצל הודו. ועלה נהר יטפה.²³ (4) ולארכשד יצא החלק השלישי, כל ארץ גבול הכשדים מזרח לפרת אשר אצל הים האדום, וכל מי המדבר עד אצל לשון הים נוכח מצרים, כל ארץ לבנון ושניר ואמנה עד מקום הפרת. (5) ולארם יצא החלק הרביעי, כל ארץ ארם נהרים, בין החידקל והפרת צפון לכשדים עד אצל הר אשור וארץ אררה. (6) ויצא ללוד החלק החמישי. הר אשור וכל סביבותיו עד יקרב אל הים הגדול. ויקרב אל מזרח אשור אחיו. (7) ויפת גם הוא חילק את הארץ לנחלה בין בניו. (8) ויצא החלק הראשון לגומר במזרח מצד צפון עד נהר טינה. ולמגוג יצא בצפון, כל פנים הצפון עד יקרב אל ים מאת. (9) ולמדי יצא החלק לנחול ממערב לשני אחיו, עד האיים ועד שפת האיים.²⁴ (10) וליוון יצא החלק הרביעי כל אי והאיים אשר ליד לוד. (11) ולתובל יצא החלק החמישי בין הלשון אשר תקרב ליד חלק לוד עד הלשון השנייה ובעבר הלשון השנייה עד הלשון השלישית.²⁵ (12) ולמשך יצא החלק השישי, וכל עבר הלשון השלישית עד יקרב מזרח לגדיר. (13) ולתירס יצא החלק השביעי, ארבעה איים גדולים בתוך הים הקרוב לחלק חם.²⁶ ואיי קמטורי²⁷ לבני ארפכשד יצא בגורל נחלה לו. (14) כך חילקו בני נח לבניהם לפני נח אביהם.

בניגוד לנחלות בני נח שבפרק ה, סימון הנחלות של נכדי נח שבפרק ט אינו נעשה באופן שיטתי. איננו יודעים דבר על גודלן של נחלות בני חם. בנחלות בני יפת המידע רב קצת יותר, אולם גם שם איננו מוצאים פירוט מהלכו של גבולן אלא רמזים כלליים באשר למיקום הנחלות. גבולן של נחלות בני שם אכן מפורט, אולם אין המחבר משרטט קו רציף. תחת זאת הוא מונה את חבלי הארץ הנכללים בכל אחת מהנחלות. עילם הוא המזרחי ביותר ומקומו בהודו ובפרס. אחריו אשור, שחלקתו מערבית יותר אך עדיין ממזרח לחידקל. חלקתו של ארם היא בין שני הנהרות, אולם האזור הדרומי מבין שני הנהרות שייך לארפכשד. ארפכשד מקבל גם

הים הערבי. המחבר אינו מעיר על קשר בין הים האדום לאוקיינוס המקיף את הדיסקה, ונראה שעל פי המפה שלפנינו, כמו במפה האיטליאנית, אין הוא מחובר למי האוקיינוס אלא גוף מים עצמאי.

22. נראה שזהו סיכום של גבולות חלקת עילם: מהים האדום ועד נהר טינה.
23. כמה שחזורים אפשריים כאן: ודפה; ידפה; ידבה; ודבה; יטבה, וטפה, יטפה. בחרתי באחרון משום שבאותיותיו מצוי שורש הקשור למים.
24. מיקום האיים בירכתי צפון מלמד שמדובר על איי בריטניה.
25. לפי הסדר, הלשונות הן: הים האגאי, הים האדריאטי והים הטיירני.
26. אלה הם סיציליה, קורסיקה, סרדיניה וכתרים או מלטה. ראה ח 29.
27. במידה רבה של ודאות ניתן לומר שזהו האי קפריסין.

את האזור שממערב לפרת עד הים הגדול. גבולו הצפוני הוא "שניר ואמנה עד מקום הפרת", אלה הרי הלבנון ומול הלבנון, שמהם נמשך הגבול הצפוני מזרחה, אל הפרת. לוד מקבל את הר אשור (פס' 6). הר אשור מופיע גם כגבולו הצפוני של ארם, הממוקם מזרחית ללוד (פס' 5). שאלת זיהויו של הר אשור בעינה עומדת; הפרק אינו מסייע לנו לזהותו. הפרק מזכיר גם את הים הגדול בסמיכות להר אשור (פס' 6); העמימות באשר להר אשור מונעת את זיהויו של הים: אפשר שזהו הים השחור, אך אפשר גם כי מדובר בים אחר.

פרק ט אינו מסייע לפתור את השאלות שהציב פרק ח, אך הוא מסייע לחזק את הרושם שעלה ממנו בדבר ידיעותיו הגאוגרפיות של המחבר. הידע הגאוגרפי שבידיו חורג ממה שמצוי במקרא, וברובו שאוב מהמפה האיטליאנית.

תיאור חלוקת הארץ במגילה החיצונית לבראשית

האם היה מחבר ספר היובלים הראשון לכלול את המפה האיטליאנית בחיבור יהודי? שתי שאלות שלובות כאן זו בזו: האם המגילה החיצונית לבראשית, שבה מופיע תיאור חלוקה דומה, מלמדת על היכרות עם המפה האיטליאנית; וכן האם המגילה קודמת לספר היובלים. תנאי ראשון לתשובה הוא עיון מדויק בתיאור החלוקה שבמגילה. נביא תחילה את טור 16, המספר על חלקותיהם של יפת ושל שם. חלקת חם, האמורה לבוא אחר שם (המילים "עדבא תניאנא" המתייחסות לשם [שורה 14] מעידות על היות שם השני ולא השלישי), לא השתמרה. אחר כך נדון בטור 17 המספר על החלוקה לבני בני נח. הטקסט שלהלן מסתמך ברובו על הפרסום הראשוני של מורגנשטרן, קימרון וגרינפילד²⁸ וכן על תיקונו של פיצמייר.²⁹

עמודה 16

- 9 [לשנה די מן בינהן ראיש בעין עד ט[י]נה [נ]הרא ו] [בעין
10 כול ארע צפונה כולהא עד די דבק ל[.....] (כ-23 אותיות חסרות)
11 [ו]עבר תחומא דן מי ימא רבא עד די דבק לג[די]רא [...]
12 חלק בערב ליפת ולבנוהי למירת ירותת עלמים
13
14 [ו]לשם נפק עדבא תניאנא למירת לה ולבנוהי [ירותת ע]ל[מים]
15 [] ... [נ]פ[ק] מי טינה נהרא []
16 עד טינה נהרא []
17 [ל]ים מלחא רבא ואזל תחומא דן ב³⁰ עין מן לשנא דן ד[י]

28. M. Morgenstern, E. Qimron and D. Sivan, "The Hitherto Unpublished Columns of the Genesis Apocryphon", *Abr-Nahrain* 33 (1995), pp. 50–53

29. פיצמייר, המגילה החיצונית, עמ' 94–97, 171–178.

30. על פי הצעתה של אשל, המגילה החיצונית, עמ' 115 הערה 20. פיצמייר קורא: כעין.

לשן ימא די פנה למצר[י]ן ועבר ³¹	18 [א
[עד די דבק ל] [ל] [ון	19]
[למנדחא	20]
[ביין]	21]

ננסה לסכם מה מצוי בשורות המקוטעות שלפנינו. שניים מבניו של נח מוזכרים כאן. התיאור בתחילה הוא תיאור חלקו של יפת, ששמו מובא במפורש בשורה 12. אחר כך עובר המחבר לעסוק בחלקו של שם, ששמו מובא במפורש בשורה 14. עוד ניתן לזהות ללא מאמץ גופי מים שונים: לשון, עין, טינה נהרא, מי ימא רבא, ים מלחא רבא. המילה הנפוצה ביותר היא עין. ההקשרים שבהם היא מובאת מלמדים שאין משמעה מעיין דווקא אלא מים לצורותיהם השונות – ים, ימה, נהר ומעיין.

ההיקרות הראשונה של עין היא בשורה 9: "ראיש בעין עד טינה נהרא". מה משמעה של עין כאן? נראה שהיא חוזרת לגוף מים שהלשון המוזכרת בתחילת השורה ("לשנה די מן בינהן") ממוקמת לצדו: "ראיש בעין עד טינה נהרא", משמע הלשון מחברת בין קצה גוף מים כלשהו (בעין) ובין נהר טינה. פיצמייר מציע שהלשון היא הים האזובי (ים מאת, בלשון ספר היובלים)³² ונראה שיש לקבל את זיהויו. העין שהלשון סמוכה לה אף היא אפוא ניתנת לזיהוי על פי השיקול הבא: לשון הים מוזכרת קודם לנהר טינה, ואם במגילה, כבספר היובלים, נהר הטינה ומוצא מימיו הם גוף המים המזרחי ביותר, הכיוון שבו הולך המחבר הוא ממערב למזרח. העין המוזכרת לפני נהר טינה ואף באה לפני הלשון (היא ים מאת / הים האזובי) עומדת ממערב להם ומכאן שהיא הים השחור. המסקנה שהמחבר מתחיל את תיאור הגבול ממערב ולא במזרח מאוששת בשורה 10. שלא כביובלים המתחיל ומסיים בנקודה המזרחית ביותר, במגילה החיצונית המחבר אינו מסיים את תיאורו שעה שהוא מגיע לנקודה המזרחית ביותר. הגבול ממשיך במסעו מהנקודה המזרחית ביותר צפונה: "כול ארע צפונה כולהא עד די דבק ל] [".

נראה שבשורה 11, לאחר מסעו צפונה, יורד הגבול דרומה אל אזור גדיר: "ועבר תחומא דן מי ימא רבא עד די דבק לג[די]רא [...]" ל. אם שורה זו היא אכן המשך רציף של השורה הקודמת, והמחבר משרטט את הגבול כמגיע לגדיר מצפון, הרי מי ימא רבא עשויים להיות מי האוקיינוס המקיף מצפון וממערב את גדיר. אולם אפשר גם שמדובר בים התיכון; אין אנו יודעים אם המחבר הכיר את התמונה בה מוקפת הדיסקה במי אוקיינוס.³³

31. הקריאה של שורה זו על פי משילה, מגילה חיצונית, עמ' 92.

32. פיצמייר, המגילה החיצונית, עמ' 171.

33. פיצמייר סובר שזהו הים התיכון. קביעתה של אשל (המגילה החיצונית, עמ' 115) שמדובר על הים האזובי, ים מאת, תמוהה.

משורה 14 ואילך מתואר חלקו של שם. בשורות 15–16 מוזכר נהר טינה פעמיים. בשל הקיטוע איננו יודעים מה הוא ההקשר. אם נשווה לכתוב בספר היובלים נמצא גם בו מנייה כפולה של הנהר הזה: "מתוך הרי רפא, ממקור המים מנהר טינה. וילך גבולו אל המערב באמצע נהר זה. וילכו עד אשר יקרכו אל מי התהום אשר משם יצא נהר זה. וייצא נהר זה וישפוך מימיו אל תוך ים מאת" (ח 12). תחילה מצוין מהיכן יצא הגבול. אחר כך מהלכו לאורך הנהר. אז מצוין שוב שהנהר מקורו במי תהום, ושוב מהלכו, אל ים מאת. אפשר שתיאור דומה נכלל בשורות אלה והוא הסיבה להופעה הכפולה של נהר טינה בהן.

בשורה 17 אנו מוצאים עוד גופי מים: "[ל]ים מלחא רבא ואזל תחומא דן בעין מן לשנא דן ד[י]". בשל הקיטוע קשה לזהותם, אולם על פי ההקשר ניתן לשער שהם נמצאים ממערב לנהר טינה. עוד יש לשים לב שהלשון אינה חלק מהים אלא עומדת בפני עצמה. אין מדובר אפוא בים התיכון, אשר לו לשונות רבות אלא בים אחר, גדול אף הוא, שלידו לשון ים. קשה לשער שים מלחא רבא הוא ים מאת, שכן אין הוא מצטיין בגודלו. כפי שהזכרנו לעיל, ים גדול הקרוב לנהר טינה-הדון הוא הים השחור. הלשון המוזכרת בסמוך לים השחור יכולה להיות מזוהה או כים האזובי / ים מאת (ממזרח) או כים מרמריס (ממערב). אם אכן נכונה ההשערה שהעלינו זה עתה, שהמגילה החיצונית קרובה בתיאורה לכלול ביובלים, נע המחבר בשלב זה ממזרח למערב, ומכאן שים מרמריס הוא הלשון שבה מדובר. נמצא שהמגילה, כיובלים, מזכירה שתי לשונות ים הסמוכות לים השחור: הים האזובי (שורה 9, תיאור חלקו של יפת) וים מרמריס (שורה 17, תיאור חלקו של שם). המגילה אינה מכנה אותן בשם; ביובלים הלשון המזרחית מכונה ים מאת.

הבדלים נוספים בין המגילה החיצונית ובין ספר היובלים מלמדים על האסטרטגיה שבשני היבורים. ספר היובלים פותח בשם, ממשיך בחם וסוגר ביפת, על פי סדר הבנים בבראשית. במגילה קודם יפת לשם, וחם הוא השלישי. הבחירה לפתוח ביפת על אף היותו צעיר יותר מלמדת שעל פי המגילה, עומד בראש המפה הצפון.³⁴ המגילה גם אינה מתעקשת לפתוח את תיאור הגבול במזרח: לעיל ראינו שתיאור גבול יפת פותח במערב. קשה לקבוע באיזו נקודה בדיוק החל תיאור גבולו של יפת במגילה, אולם יש לשים לב שגדיר, המקום האחרון שהשתמר בפירוט גבולו של יפת, נזכר כמעט בסופה של שורה 11; נותר מקום למילה אחת או לשתיים נוספות אחריו, ומיד בשורה 12 עובר המחבר לסיכום. סביר אפוא להניח שהמחבר החל לשרטט את המעגל בגדיר, היינו בנקודה המערבית ביותר, וסיים בגדיר. כך, בעוד שבספר היובלים המזרח הוא הרוח המרכזית ביותר, במגילה החיצונית שתי רוחות נוספות – צפון ומערב – הן בעלות מידה זהה של חשיבות. הדגש ששם ספר

34. אשל, המגילה החיצונית, עמ' 125. על הבחירה בין המזרח ובין הצפון בראש המפה ראה אלכסנדר, הערות, עמ' 204.

היובלים על המזרח לעומת הרבגוניות שבמגילה עשוי להצביע על עיבוד מכוון של המגילה בספר היובלים.

עמודה 17

- 7 ושם פלג [חו]לקה בין בנוהי ונפל לקדמין ל[עי]ל[ם] בצפונא ליד מי חדקל נהרא עד דדבק לי [י]מא
- 8 ש[מו]קא לראישה די בצפונא וסחר למערבה לאשור עד דבק לחדקל [] ובתרה
- 9 לארם ארעא די בין תרין נהריא עד די דבק לראיש ט[ור] תורא³⁵ [ק [] אררה ל[לוד]³⁶
- 10 נפל טור תורא דן ועבר חולקא ואזל מערבא עד דבק למגוג ול[] [] ול[]ים מדנחא
- 11 [] א די מחעץ לשנא דן דעל ראישי תלתת חולקיא ליד ימא דן לארפכשד []
- 12 ל[תחומ]א די פנה לדרומא כול ארעא די משקה פורת וכול [] []
- 13 כ[ו]ל בקעאתא ומישריא די ביניהון ואיא די בגו לשנא [] []
- 14 [] ל[] [] ואמנא עד די דבק לפו[רת] קא []
- 15 [] חולקא די פלג לה ויהב לה נוח אבוהי
- 16 [ו]יפת פלג בין בנוהי לגמר יהב לקדמין בצפונא עד די דבק לטינה נהרא ובתרה למגוג ובתרה
- 17 למדי ובתרה ליואן כול נגאותא די ליד לוד ובין לשנא [די] ל[י]ד ל[ו]ד ללש[נא]ת[ניאנא] – לתוכל [די] עבר
- 18 [] בארעא ולמשך ים [] ל[] ולתירס [א]רבעא [...] ל[] לשן בגו
- 19 [ימא די ליד חו]לק בני חם [] לא

הבדל בין המגילה החיצונית ובין ספר היובלים, שניתן לעמוד עליו כבר בשלב זה של הדיון, הוא סדר בני שם. במגילה נמנים: עילם (שורה 7), אשור (שורה 8), ארם (שורה 9), לוד (שורה 9), ארפכשד (שורה 11). ספר היובלים מונה אותם בסדר אחר: עילם, אשור, ארפכשד, ארם ולוד. הסדר במגילה הוא ההגיוני יותר מבחינה גאוגרפית משום שהוא יוצר רצף שתחילתו במזרח והמשכו במערב. מחבר ספר היובלים עוקב אחר הסדר במקרא; ארפכשד הוא הבן השלישי (בראשית י 22). עוד נעיר שבעמודה 17 מקדימים בני שם את בני יפת: ו' החיבור הפותחת את שורה 7

35. על השלמה זו ראה להלן.

36. על פי ההקשר מדובר פה על חלקו של לוד; הוא היחיד מבני שם ששמו לא השתמר.

37. המהדירים קראו כאן בני גומר, אולם אין הקריאה ודאית, ואין היא הגיונית מבחינת התוכן.

בטור 17 מלמדת שקדמה לחלוקה בין בני שם החלוקה בין בני חם. נוכל לשער שהיה מצוי במגילה מבנה כיאסטי: יפת – שם – חם; בני חם – בני שם – בני יפת.³⁸ סימוכין להשערה זו נמצא בעובדה שבספר היובלים אנו מוצאים את הסדר בני חם – בני שם – בני יפת על אף שהוא בוחר בסדר: שם – חם – יפת. אם אכן היה מבנה כיאסטי במגילה יש באי הסדר שבספר היובלים רמז למשניותו של התיאור שם לעומת זה שבמגילה.

מעיון בפרטים עולה שעמודה 17 מציגה תמונה דומה למדיי לזו שבספר היובלים. הטבלה הבאה תעיד על כך וכן תסייע לנו ללבן קשיים נוספים העולים מהמגילה.

	ספר היובלים ט	המגילה החיצונית לבראשית עמודה 17
1	(2) ושם חלק אף הוא בין בניו	ושם פלג [חול]קה בין בנוהי
2	ויצא החלק הראשון לעילם ולבניו מזרח לנהר חידקל, עד אשר יקרב למזרח כל ארץ הודו, והים האדום בשפתו, ומי דדן, וכל הרי מברה ואלה וכול ארץ שושן, וכול אשר בשפת פרנך עד הים האדום ועד נהר טינה.	ונפל לקדמין לעילם בצפונא ליד מי חדקל נהרא עד דדבק לי [י]מא (8) שמוקא לראישה די בצפונא
3	(3) ולאשור יצא החלק השני, כל ארץ אשור, ונינווה, ושנער, וסק, עד אצל הודו. ועלה נהר יטפה.	וסחר למערבה, לאשור, עד דבק לחדקל
4	(5) ולארם יצא החלק הרביעי, כול ארץ ארם נהרים, בין החידקל והפרת צפון לכשדים עד אצל הר אשור וארץ ארה.	ובתרה (9) לארם ארעא די בין תרין נהריא עד די דבק לראיש ט]ור תורא [ארה
5	(6) ויצא ללוד החלק החמישי. הר אשור וכל סביבותיו עד יקרב אל הים הגדול ויקרב אל מזרח אשור אחיו.	[ללוד] (10) נפל טור תורא דן ועבר חולקא ואזל מערבא עד די דבק למגוג [ים מדנחא (11)] א די מחען לשנא דן דעל ראיש תלתת חולקיא ליד ימא דן
6	(4) ולארפכשד יצא החלק השלישי, כל ארץ גבול הכשדים, מזרח לפרת, אשר אצל הים האדום, וכל מי המדבר עד אצל לשון הים נוכח מצרים.	לארפכשד (12) ל[תחומ]א די פנה לדרומא כול ארעא די משקה פורת וכול [(13) כ]ול בקעאתא ומישריא די ביניהון []

ספר היובלים ט	המגילה החיצונית לבראשית עמודה 17
(13) ואיי קמטורי יצאו לבני ארפכשד. (4) כל ארץ לבנון ושניר ואמנה עד מקום הפרת	ואיא די בגו לשנא ³⁹ (14) [] [] ואמנא עד די דבק לפון]רת
7 (7) ויפת גם הוא חלק את הארץ לנחלה בין בניו.	(16) [ו]יפת פלג בין בנוהי
8 (8) ויצא החלק הראשון לגומר במזרח מצד צפון עד נהר טינה.	לגמר יהב לקדמין בצפונא עד די דבק לטינה נהרא
9 ולמגוג יצא בצפון, כל פנים הצפון עד יקרב אל ים מאת.	ובתרה למגוג
10 (9) ולמדי יצא החלק לנחול ממערב לשני אחיו עד האיים ועד שפת האיים.	ובתרה (17) למדי
11 (10) ליוון יצא החלק הרביעי כל אי והאיים אשר ליד לוד.	ובתרה ליואן, כול נגאותא די ליד לוד
12 (11) ולתובל יצא החלק החמישי בין הלשון אשר תקרב ליד חלק לוד עד הלשון השנייה ובעבר הלשון השנייה עד הלשון השלישית.	ובין לשנא [די] ל[י]ד ל[ו]ד ללש[נ]א [ת]ניאנא – לתובל [די] עבר (18) [] בארעא
13 (12) ולמשך יצא החלק השישי, וכל עבר הלשון השלישית עד יקרב מזרח לגדיר.	ולמשך ים []
14 (13) ולתירס יצא החלק השביעי, ארבעה איים גדולים בתוך הים הקרוב לחלק חם.	[ו]לתירס [א]רבעא [] לי לשן בגו (19) [ימא די ליד חו]לק בני חם [] לא

נעיר תחילה על המידע הכלול בספר היובלים, ושעל חסרונו במגילה ניתן ללמוד מהשורות שהשתמרו בה בשלמות.⁴⁰ אין במגילה פירוט של המזרח (שורות 2 ו-3). איננו מוצאים במגילה אזכור של איי בריטניה (שורה 10). האופק של ספר היובלים

39. אשל (המגילה החיצונית, עמ' 123) קובעת שאין התייחסות לאיים שנפלו בחלקו של ארפכשד במגילה. במילים שבשורה זו יש כדי להפריך את קביעתה.

40. דבריה של אשל (המגילה החיצונית, עמ' 122) – "For the portions allotted to the other sons (Gomer, Javan, Tubal, Meshech and Tiras) the *Genesis Apocryphon* elaborates more than Jubilees" – אינם נהירים לי. על פי הטבלה, התיאור בשני המקורות קרוב ביותר.

נראה אפוא רחב יותר. ועוד, המגילה אינה מציינת שאזור דרום מסופוטמיה, ארץ חלקת הכשדים, שייך לארפכשד ולא לארם (שורה 6), בעוד ספר היובלים טורח לעשות זאת.⁴¹ נוכל לסכם שגם מפרטים אלה עולה שהמגילה קודמת לספר היובלים ומחבר היובלים הוא שהוסיף מידע.

סיוע למסקנתנו שהמגילה קודמת ליובלים עולה גם מהפרט הבא: ביובלים ט 2, בתיאור חלקתו של עילם בא הביטוי מי דדן: "כל ארץ הודו, והים האדום בשפתו, ומי דדן...". דדן (בן יקשן) הוא נכדו של אברהם ואחיו של שבא (בראשית כה 3). בדבריהם של ירמיהו ושל יחזקאל הוא נקשר לשבטים שישבו בערב (ראה לדוגמה ירמיהו כה 23; יחזקאל לח 13). ברם, נראה שבפסוק 2 מתואר החלק המזרחי של הים הערבי (אזור המפרץ הפרסי של ימינו) בעוד ששבטי ערב ישבו בסמוך לחלקו המערבי. עלינו להציע אפוא פירוש אחר למונח דדן. אפשר שזהו תעתיק של דדן הארמי, ובתרגום לעברית: של זה, היינו מימיו של הים האדום. אם צדקנו הרי שמחבר ספר היובלים עיבד מקור שהיה כתוב ארמית.

טור תורא, הר אשור

טבלה זו תסייע אף ללבן אחת מהשאלות שהעלינו לעיל. שורה 5 בטבלה מלמדת שהר אשור שבספר היובלים מקביל לטור תורא שבמגילה. עיון במונח זה במגילה עשוי לסייע בזיהוי הר אשור שבספר היובלים, זיהוי שבו התקשינו. והנה במגילה מופיע פעמיים המונח טור תורא. פעם אחת הוא במקומנו, בחלקו של לוד. נראה שטור תורא כאן הם הרי הטאורוס, שרשרת הרים ידועה באנטוליה, בדרומה.

היקרותו השנייה של טור תורא הופכת את התמונה לסבוכה. המונח מוזכר בהקשר של גבולות הארץ המובטחת לאברהם, בעמודה 21. אברהם הוא הדובר, והוא מספר על המסע שערך בארץ נחלתו. את הגעתו לצפון הוא מתאר:

ואתית ליד ימא עד די 16 דבקת לטור תורא וסחרת מן ל[יד] ימא רבא דן די מלחא ואזלת ליד טור תורא למדנחא לפותי ארעא 17 עד די דבקת לפורת נהרא.⁴²

41. אני חולקת אפוא על קביעתה של אשל (המגילה החיצונית, עמ' 123) שמחבר ספר היובלים טעה בקבעו שחלקת ארם נמצאת בין הפרת והחידקל צפון לכשדים וכי היה עליו לכתוב מזרח לכשדים.

42. הטקסט המלא: "(15) ואזלת אנה אברם למסחר ולמחזה ארעא ושרית למסחר מן גיחון נהרא ואתית ליד ימא עד די (16) דבקת לטור תורא וסחרת מן ל[יד] ימא רבא דן די מלחא ואזלת ליד טור תורא למדנחא לפותי ארעא (17) עד די דבקת לפורת נהרא וסחרת ליד פורת עד די דבקת לימא שמוקא למדנחא והיות אתה לי ליד (18) ימא שמוקא יד די דבקת ללשן ים סוף די נפק מן ימא שמוקא וסחרת לדרומא עד די דבקת לגחון (19) נהרא ותבת ואתית לי לבתי בשלים".

טור תורא הוא הפינה המערבית בקו הצפוני וממנו נמשך גבול הארץ המובטחת לאברהם לכיוון מזרח, לנהר הפרת. בזיהוי טור תורא שעליו מצביעה המגילה נייעזר בשתי מקבילות. האחת היא תיאור הארץ (גם הוא בעמודה 21) שרואה אברהם שעה שהוא משקיף ממרום בעל חצור:

(10) וסלקתי למחרתי לרמת חצור וחזית ארעא מן
(11) רמתא דא מן נהר מצרין עד לבנן ושניר ומן ימא רבא עד חורן וכול ארע גבל
עד קדש וכול מדברא (12) רבא די מדנח הורן ושניר עד פורת

מרמת חצור רואה אברהם את האזור מנהר מצרים, הנלוס, עד לבנן ושניר, הרי מול הלבנון; את האזור שמן הים התיכון עד חורן (הבשן); את ארץ גבל, שעל פי ההמשך (21, שורה 29) נמצאת באזור ים המלח, ואת קדש, דרומית לים המלח; וכן את מדבר רבא, הנמצא מזרחית לחורן, הוא המדבר הסורי.⁴³ הגבול הצפוני הוא משניר עד נהר פרט.

המקבילה השנייה היא תיאור חלקו של ארפכשד במפה (שורה 6 בטבלה), שהוא הוא הארץ המובטחת:

לארפכשד (12) ל[תחומ]א די פנה לדרומא כול ארעא די משקה פורת וכול
(13) כ[ר]ל בקעאתא ומישריא די ביניהון ואיא די בגו לשנא (14) לבני
גומר ואמנא עד די דבק לפוןרת.

ברור הוא שהמגילה אינה עקבית בשם שהיא מעניקה לגבול הצפוני. המגילה מזכירה פעם את השניר, פעם את אמנה ופעם את טור תורא כמקום שממנו נמשך מזרחה קו הנפגש עם הפרת.

הופעתו של הר אמנה מאפשר להסביר את חוסר העקביות בתיאור הגבול הצפוני במגילה. כפי שהראו חוקרים, ניתן במהלך ימי הבית השני השם הר אמנה לשני אתרים: האחד, שרשרת ההרים בדרום טורקיה, ליד אנטיוכיה, סמוך מאד להרי הטאורוס; השני, ההר השייך לרכס מול הלבנון, ליד שניר וחרמון ("אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי תשורי מראש אמנה מראש שניר וחרמון ממענות אריות מהררי נמרים", שיר השירים ד 8).⁴⁴ במפת העולם, בחלוקת הארץ, שעה ששורטט הגבול

בטיול הממש את התצפית הולך אברהם מהגיתון ליד חוף הים התיכון עד הגיעו להר השור. משם הוא הולך ליד הר השור למזרח, לרוחב הארץ עד הגיעו לנהר פרט. הוא הולך לאורך הפרת עד הגיעו לים האדום – עד שהגיע ללשון ים סוף היוצאת מהים האדום. משם הוא פונה לדרום, לנהר הגיתון, והולך לאורכו עד שובו לביתו בשלום.

43. פיצמייר, המגילה החיצונית, עמ' 222.

44. א' דמסקי, "מכזיב ועד נהר ועד אמנה (משנה שביעית ו, א; חלה ד, ח) להבהרת הגבול הצפוני של עולי מצרים", שנתון י (תשמ"ו-תשמ"ט), עמ' 71-81.

הצפוני של ארפכשד, גבול הארץ המובטחת, נבחר השם אמנה כמייצג את הנקודה הצפונית מערבית. אני מבקשת להציע שמחבר המגילה ביקש לגוון ועל שום כך בחר בפעמים הנוספות בשם אחר. פעם אחת בחר ברעו המקראי של הר אמנה, בשניר; בפעם השנייה הוא בחר ברע השני של אמנה, בטור תורא. הבחירה בשם טור תורא מקורה כמובן בשגיאה. המחבר זיהה את הר אמנה (שלטעמו הם הם הרי מול הלבנון) עם הרי הטאורוס משום שהכינוי הרי אמנה אכן ניתן גם להרים הסמוכים מאד להרי הטאורוס.

נוכל לסכם שיש בתוך המגילה עצמה סתירה בהגדרת טור תורא. בחלוקת הארץ בין בני נח נקט שם זה לציון הרי הטאורוס; ואילו בגבולה הצפונית של הארץ המובטחת מציין שם זה את הרי מול הלבנון.

הדיון עד כה עשוי להסביר מה מתרחש בספר היובלים. בספר היובלים איננו מוצאים לא את טור תורא ואף לא את התרגום לשם זה – הר התור או הר השור. תחת זאת ישנו הר אשור. כפי שראינו, הר אשור מופיע פעמיים במניית חלקו הטוב של שם: "וכל הרי שניר ואמנה והר אשור אשר בצפון, וכל ארץ עילם, אשור, ובבל שושן ומדי וכל הרי אררט, וכל עבר הים אשר בעבר הר אשור, אשר בצפון הארץ" (ח 21). כן הוא מופיע פעמיים בחלוקת נחלות בני שם: "ולארם יצא החלק הרביעי, כל ארץ ארם נהרים, בין החידקל והפרת צפון לכשדים עד אצל הר אשור וארץ אררה. ויצא ללוד החלק החמישי. הר אשור וכל סביבותיו עד יקרב אל הים הגדול ויקרב אל מזרח אשור אחיו" (ט 5-6).

הסמיכות לשניר ולחרמון בתחילת ח 21 מזכירה לנו את טור תורא שבא במגילה בסיוור שערך אברהם על גבולות הארץ המובטחת. אפשר שכמו טור תורא במגילה, שווה במשמעו הר אשור כאן להרי הלבנון ומול הלבנון. ברם יש לשים לב לתוספת אשר בצפון ("וכל הרי שניר ואמנה והר אשור אשר בצפון"); הביטוי עשוי לשמש כלוואי להר אשור ותו לא. במקרה כזה יהיה הר אשור שווה במשמעותו לזה הבא בהמשך הפסוק: "וכל הרי אררט, וכל עבר הים אשר בעבר הר אשור, אשר בצפון הארץ". הכפילות בפסוק, בתחילתו ובסופו, תהיה תולדה של מאמציו של בעל ספר היובלים לתקן את הטעות המצויה במגילה. אין הר אשור ליד השניר והאמנה; הוא בצפון. הסבר זה יצביע שוב על ספר היובלים כמשני למגילה.

הר אשור בנחלתו של לוד על פי פסוק 6 בפרק ט בספר היובלים קרוב לטור תורא שבחלקו של לוד במגילה, חבל הרי הטאורוס שבאסיה הקטנה. ברם בספר היובלים מוזכר עוד חבל ארץ הנקרא הר אשור. מקומו במוצא הפרת והחידקל: "ולארם יצא החלק הרביעי, כל ארץ ארם נהרים, בין החידקל והפרת צפון לכשדים עד אצל הר אשור וארץ אררה" (ט 5). נראה שעל חבל ארץ זה מצביע גם סופו של פסוק 21 בפרק ח: "וכל הרי אררט וכל עבר הים אשר בעבר הר אשור, אשר בצפון הארץ". ספר היובלים מלמדנו אפוא שהכינוי הר אשור הודבק לא רק לטאורוס אלא גם לאנטי טאורוס ולשלוחותיו המזרחיות.

והנה, אם נחזור ונעיין במגילה נראה שאפשר שהחלטה לכנות את כל שרשרות ההרים הנישאות באסיה הקטנה ובצפון אירן בשם אחד, הר אשור, מקורה במגילה. ראינו לעיל ששורה 9, העוסקת בחלקת ארם, נקטעת באמצעה: "לארם ארעא די בין תרין נהריא עד די דבק לראיש ט] [". יש מקום לשער, שמה שהיה כתוב כאן בקורחה היה טור תורא, היינו גם במגילה היו הרי הטאורוס והרי האנטי-טאורוס מאוגדים תחת שם אחד. ההשלמה הזו מסבירה מדוע מופיע הכינוי הרומז דן (=הזה) בשורה 10 כלואי לטור תורא, שכן ההרים האלה הוזכרו כבר בשורה הקודמת.

הדיון עד כה מאפשר ליבון נקודה נוספת. בסוף שורה 9 בעמודה 17 בחלקו של ארם מצוי המונח אררה. ארץ אררה גם מוזכרת במקבילה, בספר היובלים ט 5 (שורה 4 בטבלה). האם אפשר לזהות את אררה עם הר אררט? ספר היובלים ח 21 מאפשר להציע שאכן בהר אררט מדובר, זה הכלול בשרשרת ההרים הקרויה הרי האנטי-טאורוס.⁴⁵ במקרה זה נראה כי נפלה טעות במגילה וכי מחבר ספר היובלים שימר את הטעות,⁴⁶ אך תיקן אותה כשחיבר בעצמו את שיר ההלל לחלקת שם בפרק ח.⁴⁷

סוף דבר, לטור תורא / הר אשור שני מובנים עיקריים: הרי מול הלבנון מחד גיסא (כך במגילה לבדה) והרי הטאורוס מאידך גיסא. בספר היובלים כוללים הרי הטאורוס גם את הרי האנטי-טאורוס, וסביר שכך הדבר גם במגילה. הדיון עד כה גם מאשש את השערתנו שבעל ספר היובלים הכיר את הכתוב במגילה. נותר לנו לברר את החלטתו של ספר היובלים להפוך את הר התור להר אשור. ההחלטה הזו קשורה לתיארוך חלוקת העולם. בשלב זה של ההיסטוריה על פי ספר היובלים דובר העולם כולו עברית. רק בהמשך נשכחת השפה הקדושה הזו. מכאן שאת השמות הארמיים, שהם תרגום של שמות זרים, יש להציג כנובעים משמות בעברית ואין להציג את העברית כתרגום של שפה זרה. ספר היובלים בוחר באשור בשל הקרבה בין תורא, השור, לבין אשור. את השם אשור הוא בוחר להסביר כנובע מהקרבה לחלקת אשור. כך הוא מעיר ביחס לחלקו של לוד: "ויצא ללוד החלק החמישי. הר אשור וכל סביבותיו עד יקרב אל הים הגדול ויקרב אל מזרח אשור אחיו" (ט 6).

45. כפי שהעיר פיצמייר (המגילה החיצונית, עמ' 174), במקומות אחרים במגילה השם הוא הוררט. הוא עצמו מעלה את האפשרות שמדובר באררט.

46. הכתיב ביובלים – אררה – מלמד שהקריאה אררה במגילה היא הנכונה ואינה קריאה מוטעית הנובעת מהשתמרות גרועה של המגילה.

47. בדומה לכך הציעה אשל שמדובר באררטו (המגילה החיצונית, עמ' 122), הממלכה שהיא היא אררט המקראי.

לשונות וימים

בפסוק שצוטט לעיל נכלל הביטוי הים הגדול, שכבר העלינו תמיהה אשר למובנו. הערנו כבר על שימוש בשם זה לשני מקווי מים שונים, הים השחור והים התיכון:

(12) וייצא נהר זה (=נהר טינה) וישפוך מימיו אל תוך ים מאת. וילך נהר זה עד הים הגדול. וכל אשר לצפון ליפת. ולשם כל אשר אל צד דרום. (13) וילך עד אשר יקרב לכרס. היא זאת בחיק הלשון אשר נוכח דרום. (14) וילך גבולו אל הים הגדול וילך ככה עד אשר יקרב אל מערב ללשון אשר נוכח דרום. כי ים זה שמו לשון ים מצרים.

מהערה שבפסוק 14 לשון ים מצרים אנו למדים שהים הגדול בפסוק זה הוא הים התיכון; הים הגדול המוזכר בפסוק 12 הוא הים השחור. במקבילה שבמגילה, בתיאור גבולו הצפוני של שם, מוזכר ים – ים מלחא רבא (עמודה 16 שורה 17). כפי שהערנו, מן ההקשר עולה שמשפט זה מדבר על הים השחור. והנה, במגילה החיצונית אנו מוצאים בעמודה אחרת (עמודה 21) שהים התיכון נקרא ים רבא די מלחא (שורה 16), היינו גם המגילה אינה מקפידה להבחין בין שני הימים. ייחודו של ספר היובלים הוא שהוא משתמש באותו כינוי ברצף והוא אף מגביר את המבוכה בצרפו לשני הימים לשונות ים נוכח דרום.

למרבה העניין הביטוי הייחודי חיק לשון שבספר היובלים ח 13 בא גם במגילה, בתיאור גבול נחלתו של לוד ושל מגוג הסמוך לו. כך נמצא בעמודה 17 שורות 10–11: " [ללוד] נפל טור תורא דן ועבר חולקא ואזל מערבא עד דבק למגוג ול] [ול] [ים מדנחא] א⁴⁸ די מחען לשנא דן דעל ראיש תלתת חולקיא ליד ימא דן". העובדה שבתחילת המשפט נמצא תיאור המקום מערבא יכולה ללמד על משמעותו של מדנחא הנמצא בהקשר מקוטע.⁴⁹ נראה שהמחבר התייחס תחילה למערב נחלתו של לוד, שמעליה נמצא מגוג, ואחר למזרחה.

הפנייה לכיוון מזרח עשויה לסייע בזיהוי הלשון שבה מדובר. הלשון הנזכרת מצויה ליד ים בין גבולו של לוד לזה של מגוג (ראה ליד ימא דן שבסוף המשפט). יש מקום לסבור שמדובר בים השחור. אם כך הוא, על הלשון הנזכרת שמקומה לכיוון מזרח להיות הים האזובי, ים מאת. מסקנה זו היא בהתאמה לדיון שנערך אשר לפירוש השורה הראשונה שהשתמרה בעמודה 16. גם שם טענו שים מאת מכונה במגילה

48. המהדירים קוראים: ב[צפונא, אולם מלבד ה"א" קריאתם מסופקת ביותר.

49. אשל (המגילה החיצונית, עמ' 123) קובעת שזהו לוואי של ים. היא גם מזהה את הים כים מאת ומכאן מסיקה שמי שחיבר את המפה שבמגילה סבר שדלפי היא מרכז העולם ועל כן החשיב את ים מאת כים הנמצא במזרח. אלא שכאמור מדנחא יכול לעמוד כתואר הפועל ולא כלוואי של ים. איננו יודעים גם אם הים הקודם למדנחא הוא מילה בפני עצמה או חלק מביטוי, כגון "לשון ים".

"לשון": "לשנה די מן בינהן ראישי בעין עד טינה נהרא". נשים לב שהמחבר מציין בשורה 11 שחיק הלשון עומד בראש שלושת החלקים – דעל ראישי תלתת חולקיא. המונח חלק מציין בשורות אלה נחלה או גבול (ראה ועבר חולקא בשורה 10). נראה ש"ראש שלושת החלקים" כוונתו למפגש הגבולות שבין גומר (הנמצא מזרח למגוג), מגוג ולוד. חיק הלשון הוא מפגש שלושת הגבולות.

אם צדקנו בזיהוי המקומות עד כה נוכל לשחזר את המפה הראשונית, זו שבבסיס הפרגמנטים שבמגילה. מפה זו לא ציינה את השם "ים מאת" אלא התייחסה אליו כאל לשון ים. כך גם הייתה התייחסותה לים מרמריס. הים השחור הוא שעמד במרכז והמפה תיארה אותו כים – ים מלחא רבא – שממנו יצאו שתי לשונות, אחת בצפון-מזרח ואחת בדרום-מערב.

השחזור הזה, המשרטט מפה שבה ים ומשני צדיו לשונות, מתאים לידוע לנו מהעולם העתיק. היוונים הקדומים כינו את אזור כרס, פיו הדרום-מערבי של הים השחור (מצרי הבוספורוס של ימינו), "בוספורוס של תראקיה". פיו הצפוני של הים השחור, מקום מפגשו עם הים האזובי (מצר קרץ של ימינו) כונה "בוספורוס של קרימאה". הם הדגישו את הסימטרייה כשכינו את האזורים שליד שני המצרים באותו השם: הכרסונסוס של תראקיה (כיום גליפולי) מכאן, והכרסונסוס של שומר (כיום הרפובליקה האוטונומית של קרים) מכאן. אפשר שאף המגילה החיצונית בחרה להדגיש את הסימטרייה: נזכיר את החיק בלשון הצפון-מזרחית (במגילה) והחיק בלשון הדרום-מערבית (לא השתמרה במגילה אולם ישנה בספר היובלים ואפשר שהמגילה היא המקור). כך או כך, בספר היובלים התבטלה הסימטרייה. המחבר כינה את הלשון הצפון-מזרחית בשם משלה, ים מאת. ים מרמריס לא כונה בשם אלא נשאר הלשון נוכח דרום.

נישאר בפינה זו של העולם כדי לברר את זהותו של הים הגדול בהיקרותו השלישית, ליד חלקתם של לוד ואשור: "ויצא ללוד החלק החמישי. הר אשור וכל סביבותיו עד יקרב אל הים הגדול ויקרב אל מזרח אשור אחיו" (ט 6). האם גם כאן מדובר על הים השחור? או שמא על הים הכספי שאף הוא ים גדול? קשה להכריע. ברם העובדה שהמחבר מושך את נחלת לוד מזרחה, עד לנחלתו של אשור, ואינו מסתפק בציון נחלתו של ארם שהיא הדרומית לים השחור עשויה ללמד שמחבר ספר היובלים הכיר את הים הכספי ובחר להזכירו.⁵⁰ אשר למגילה החיצונית, נשים לב שבהתייחס לחלקתו של לוד מתאר המחבר בפרוטרוט את אזור הים השחור ואת לשונותיו, ומכאן שגופי מים אלה של הים השחור הם שהגדירו את החלקה. מסתבר אפוא שמחבר המגילה לא הזכיר את הים הכספי.

ננסה לסכם כעת את הלשונות, את הימים ואת שמותיהם. ספר היובלים מציין שלושה גופי ים – הים התיכון, הים השחור וכנראה גם הים הכספי – בכינוי

50. כך סבור אלכסנדר (הערות, עמ' 206); אין הוא מאשש את טענתו בכתוב.

אחד, הים הגדול. דווקא ים מאת הזניח יותר זוכה לשם משלו. כן מוזכר בספר היובלים הים האדום (הים הערבי והמפרץ הפרסי) ומי המדבר (ים סוף). לתשומת לב רבה זוכה האוקיינוס המקיף את הֶסְקָה. שלושה שמות לו: מי תהום; ים מאוק; ים אטיל. אשר ללשונות הים: ישנן ה"לשון נוכח דרום", שהיא ים מרמריס; לשון ים מצרים, חלקו המזרחי של הים התיכון; שלוש לשונות ים נוספות בים התיכון שאינן מכונות בשם אך ניתן לזהותן – הן הים האדריאטי, הים הטירני והים האגאי.

במגילה החיצונית מצאנו גוף מים אחד המכונה לשון בעוד שבספר היובלים הוא מכונה ים, זו הלשון הצפון-מזרחית. בדומה למצוי בספר היובלים גם במגילה מכונים הים האדריאטי, הים הטירני והים האגאי לשון ים. ספר היובלים, כמו המגילה, מכנה את אזור הים התיכון שמעל מצרים לשון ים מצרים. מעניין שבמגילה החיצונית ישנה עוד לשון – ים סוף מכונה לשון ים סוף (עמודה 21, שורה 18). ספר היובלים אינו משתמש בכינוי זה ומכנה את ים סוף מי מדבר. במגילה מוזכר, כבספר היובלים, הים האדום – ימא שמוקא. הים התיכון והים השחור כונו במגילה ים מלחא רבא. אנו מוצאים גם ימא רבא סתם בהתייחס לים התיכון (21, שורה 11).

המגילה, ספר היובלים והמפה האיונית

המסקנה האחרונה, שהמגילה אינה מהססת לכנות שני ימים בשם אחד, חשובה בליבון השאלה מהו מי ימא רבא המופיע במגילה בסמוך לגדיר (עמודה 16, שורה 11). האם זהו הים התיכון דווקא או שמא ים נוסף, זה שמסביב לֶסְקָה? שאלה זו שלובה בשאלה נוספת, עקרונית יותר, שהוזכרה לעיל. אכן, מהמגילה עולה שמחברה הכיר חלקי ארץ שאינם מוזכרים כלל במקרא. אולם האם הכיר המחבר את המפה האיונית או שמא רק מחבר ספר היובלים, המעבד את המגילה, הכירה?

נראה שלשאלה האם מכיר בעל המגילה את האוקיינוס שסביב לֶסְקָה תשובה מורכבת. קשה לשער שמי שמכיר את גדיר אינו מכיר את האוקיינוס האטלנטי, לפחות באזור מצר גיברלטר. ועוד, בתיאור גבולו של שם מצאנו שנהר טינה מוזכר פעמיים, בדומה למצוי בספר היובלים, ושיערנו שההופעה הכפולה נובעת גם שם, כמו בספר היובלים, מרצונו של המחבר להדגיש שמוצאו של נהר טינה באוקיינוס המקיף ולא בהרי רפא. שתי עובדות אלה מטות את הכף לתשובה חיובית: המחבר מכיר כנראה גוף מים המקיף את הֶסְקָה. ברם מחבר המגילה אינו מזכיר את איי בריטניה ופרטים אחרים מאירופה, מכאן שאין בידי מידע מדויק המעדכן את המית הלוט בערפל.

מחבר המגילה הכיר אפוא מפה הדומה למפה האיונית. הופיעו בה נהר טינה, הים השחור ולשונותיו הכמו־סימטריות, לשונות־ים בים התיכון עצמו, "טור תורא"

והר אמנה הסמוך לו. בה בעת החזיק בידיו מחבר ספר היובלים, שמדינונו עלה שהכיר את המגילה, מפה מעודכנת יותר. הופיע בה שמו של ים מאת; ניתן בה תיאור מפורט יותר של המזרח, של הרמה האירנית ושל הנהרות שבה. איי בריטניה הופיעו בה אף הם וכן הים הכספי. המידע המדויק הזה אפשר למחבר ספר היובלים להסיג את גבול הארץ המיושבת מזרחה וצפונה ולהרחיב את חלקותיהם של מדי (עד איי בריטניה), של עילם, של אשור ושל לוד. אפשר שההיכרות עם המפרץ הפרסי גם אפשרה לו לדקדק ולומר שדרום הסהר הפורה שייך לארפכשד ולא לארם.⁵¹

מדיון זה ניכר שמידת ההיכרות עם המדע היווני לא הייתה זו שיצרה את ההבדל בין המגילה לבין ספר היובלים.⁵² ההבדל החשוב בין שני החיבורים הוא ההחלטה של מחבר ספר היובלים להשתמש במפה במסגרת מאבקן האידאולוגי. המפה בגרסתו מדגישה את עליונותו של שם; היא פוטרת את המחבר מלהזכיר את עמי העולם שבבראשית י; היא מהווה כתב אישום נגד יוון (ורומא) ונגד בני יפת, שהשתלטו על המזרח וכתב הגנה מפני ההאשמה בגירוש כנען מתחומי ארץ ישראל. הכלי התעמולתי הזה, המשתמש במדע ההלניסטי כדי ללחום בעולם ההלניסטי, אינו מנוצל במגילה החיצונית לבראשית.

סיפור קבורת בני יעקב: צוואת עמרם וספר היובלים

הפרק השני במאמר יוקדש לדוגמה נוספת שבה מקור בארמית מסייע להאיר באור חדש את היכרותו של מחבר ספר היובלים עם העולם ההלניסטי. הנושא שבו נדון כאן הוא סיפור קורות בני ישראל במצרים.

חזון עמרם וספר היובלים

המקור הארמי הוא זה המכונה "חזון עמרם": "פרשגן כתב מלי חזות עמרם".⁵³ עמרם בדבריו מספר על מסע שאינו מוזכר במקרא,⁵⁴ מסע שנועד להביא לקבורה

51. אין בדברים אלה כדי לומר שאין ביובלים הד למית; הרי האש, הרי רפא ומי התהום המזכירים בו הם עדות לכך. יובלים אף יצא נשכר מקיומו של הלא ידוע. המחבר יכול למקם את גן העדן במזרח וכך לשרטט קו משווה חדש. במפה האיונית נמשך הקו מגדיר לדלפי, ומשם להרי ההימליה; ביובלים עובר קו המשווה בהר ציון, טבור הארץ, וסופו בגן עדן. למרבה הצער, דווקא כאן אין אנו יכולים להשוות למגילה. מלבד העובדה שראשה בצפון איננו יודעים דבר. כאמור, איני מקבלת את קביעתה של אשל שאפשר להסיק מהמגילה שטבור הארץ בדלפי.

52. ובכך אני חוזרת בי מהמסקנה שהצבתי במאמרי ב"ציון" (ראה הערה 1).

53. פואש, חזיונות עמרם. להשוואה ראה גם הלפרן-אמרו, קבורת האבות, עמ' 146-152.

54. על פי ספר בראשית עושים בני ישראל שני מסעות ממצרים לארץ ישראל. מסע אחד מתרחש בשל קבורת יעקב: "ויעל יוסף לקבר את אביו ויעלו אתו כל עבדי פרעה זקני ביתו וכל זקני

את בני יעקב בארץ כנען: "למקם ולמעמרא ולמב[נא קבריא די אבהתנא]"⁵⁵. למסע זה יוצא עמרם עם גברים מבני משפחתו וכן עם חלק מעבדי המשפחה: "[גברין] שגיאין מן בני דדי כחד[א] ומן] עבדתנא [ש]גיאין לחדא עד י[תקב]רון מתין"⁵⁶. רבים ממהרים לשוב למצרים משום שמועות על מלחמה קרובה: "[כדי הות] שמועת קרב מבהלה תאב[ה חבו]רתנא לארעא מ[צריין] וסלקת למקבר להון] לעובע ולא ב[נו קב]ריא די אבה[ת]הון"⁵⁷. עמרם נשאר עם אחדים בחברון (או שב אליה) כדי לבנות את קברי האבות: "ושב[קוני] אבי קהת ואנתי [יוכבד למקם] ולמבנה ולמסב לה[ון כו]ל צרכיהון מן ארע כנען ועמרנא בחברון] עד אנחנא בניין"⁵⁸. עמרם אינו יכול לחזור בשל מלחמה שפורצת בין מצרים ובין כנען ופלשת: "וקרבא הוא בין פלשת למצריין ונצחו] פלשת וכנען על מצריין] ואחידו ג[בולי] מצריין... ולא הוינה יכלין למתב למצריין"⁵⁹.

בסיפור המסע שבחזון עמרם יש משום תשובה לשאלה העולה מהסיפור בבראשית – כיצד הסכימו בני יעקב להיקבר במצרים בעוד הן יעקב הן יוסף מתעקשים להיקבר בארץ כנען. חזון עמרם הוא גם עדות מוקדמת להיווצרותה של מסורת בדבר מלחמה שפרצה בין מצרים לשכנותיה במהלך התקופה שבין מות יוסף לבין ההחלטה של מלך מצרים לשעבד את בני ישראל. מסורת שכזו בוודאי נאחזה בדברי מלך מצרים בשמות – "והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ" (שמות א 10) – ובמטלה שקיבלו בני ישראל לבנות "ערי מסכנות"⁶⁰. בחזון עמרם פורצת המלחמה אחרי קבורת בני יעקב, שעה שעמרם שוהה בארץ כנען. נראה שכוונת המחבר להדגיש את צדיקותו של עמרם בשני פנים: ראשית, שהוא מתעקש לסיים את קבורת אבותיו כראוי על אף המלחמה, שלא כמו שאר הקהל החוזר למצרים (בציון זכות זו הוא קרוב לספר טוביה); שנית, שהוא נשאר נאמן לאשתו יוכבד. על אף שהם רחוקים זה מזה ארבעים ואחת שנה הוא אינו נושא אישה אחרת: "שנין ארבעין וחדא ולא הוינה יכלין למתב למצריין... ובכל דן יוכבד אנ[תתי] הות רחיקה מני בארע מצריין... [ו]אנה אנתה אח[רי לי לא] נסבת"⁶¹.

ארץ מצרים. וכל בית יוסף ואחיו ובית אביו רק טפם וצאנם ובקדם עזבו בארץ גשן. ויעל עמו גם רכב גם פרשים ויהי המחנה כבד מאד... וישב יוסף מצרימה הוא ואחיו וכל העלים אתו לקבר את אביו אחרי קברו את אביו" (בראשית נ 7-14). המסע השני מתנהל כמובן בעת יציאת מצרים (שמות יד ואילך).

55. פואש, חזיונות עמרם, 4Q545 1 a-b 13 (עמ' 337).

56. שם, 4Q545 1 a-b 13-15 (עמ' 337).

57. שם, 4Q545 1 a-b ii 16-17 (עמ' 338).

58. שם, שורות 17-19.

59. שם, 4Q544 1 4-6 (עמ' 322).

60. ביטוי זה, על פי מקבילות במקרא, משמעו "ערים בצורות". ראה מלכים א ט 19; דברי הימים ב ח 4-6.

61. פואש, חזיונות עמרם, 4Q544 1 6-8 (עמ' 322).

הבדידות הכפויה אף מזכה את עמרם בחיזיון.⁶² יש מקום לשער שסיפור קבורת בני יעקב היה ידוע למחבר החזון ממקור קדום יותר או ממסורת על פה,⁶³ על כל פנים הוא השתמש בה כדי להאדיר את דמותו של עמרם. והנה בספר היובלים אנו מוצאים מסורת הקרובה לחזון עמרם. גם שם יוצאים בני ישראל לקבור את בני יעקב, וגם שם בוחר עמרם להישאר בארץ כנען. נביא את המסופר בפרק מו ובתחילת פרק מז:⁶⁴

(1) ויהי אחרי מות יעקב וישראל רבו בארץ מצרים ויהיו לעם גדול. ולב כל בני ישראל אחד⁶⁵ לאהוב איש את אחיו ולעזור איש לרעהו. וירבו ויפרצו מאוד עשרה שבועי שנים כל ימי חיי יוסף. (2) ואין משטמה ואין כל רע כל ימי חיי יוסף אשר חיה אחרי אביהו יעקב. כי כל מצרים היו נותנים כבוד לבני ישראל כל ימי חיי יוסף. (3) וימות יוסף בן מאה ועשר שנים. ושבע עשרה שנים ישב בארץ כנען ועשר שנים היה עבד. ושלוש שנים בבית הסוהר ושמונים שנה היה מושל על כל ארץ מצרים לפני המלך. (4) וימות הוא וכל אחיו וכל הדור ההוא. (5) ויצו את בני ישראל לפני מותו כי יקחו את עצמותיו בעת אשר יצאו מארץ מצרים. (6) וישבע אותם על עצמותיו כי ידע כי לא יניחו⁶⁶ המצרים להוציאו ולקבור אותו ביום מותו⁶⁷ בארץ כנען. כי מכמרון מלך כנען⁶⁸ נלחם עם מלך מצרים וימת אותו בנחל. וירדוף אחריהם עד גבול מצרים.⁶⁹ (7) ולא היה יכול מכמרון⁷⁰ לבוא למצרים כי מלך במצרים מלך אחר חדש ויחזק עליו. וישוב אל ארץ כנען. וייסגרו שערי מצרים ואין יוצא את ארץ מצרים ואין בא. (8) וימות יוסף ביובל הארבעים ושישה בשבוע השישי בשנה השנית ויקברו אותו בארץ מצרים. וימותו כל אחיו אחריו. (9) ויצא מלך מצרים להילחם עם מלך כנען ביובל הארבעים

.62 שם, 4Q544 I 9–15 (עמ' 322–323).

.63 בספר צוואות בני יעקב מופיעות מסורות בדבר קבורה כנען שאינן נראות תלויות בחזון עמרם. שם מסופר שהקבורה של שמעון (צוואת שמעון ח 2) ושל בנימין (צוואת בנימין יב 3) נעשתה בחשאי בשל המלחמה שפרצה בין מצרים לכנען.

.64 לניתוח של הפרק בהשוואה למצע המקראי ראה הלפרין-אמרו, קבורת האבות. הלפרין-אמרו, המתרכזת בסיפור הקבורה, משווה בין יובלים ובין המקרא ומראה כיצד הופך הסיפור שבספר בראשית, שנקודת מבטו פטריארכלית ובמרכזו נמצא יוסף, לסיפור הנסב על העם ועל אבותיו.

.65 מילולית בגעז: שוויים בלבם.

.66 כך על פי היוונית (פטי, לקט פירושים לבראשית #2270, עמ' 453). בתרגום לגעז: ישובו.

.67 כך על פי היוונית (שם, שם). בתרגום לגעז: ביום.

.68 תרגום הגעז מוסיף: "היושב בארץ אשור", אולם לתוספת אין עדות ביוונית.

.69 תרגום הגעז מוסיף: "עד שער הרמון" ברם נראה שמדובר על שיבוש של המילה ὄριον (= ὄριον), יחסת הגנטיב (רבים) שביוונית.

.70 שם זה בא ביוונית אך לא בתרגום לגעז ולא בתרגום ללטינית.

ושבעה, בשבוע השני בשנה השנית. ויוציאו בני ישראל את עצמות כל בני יעקב מלבד עצמות יוסף ויקברו אותם בשדה, במערת המכפלה אשר בהר. (10) וישבו רבים למצרים והנותרים מהם ישבו בהר חברון. ועמרם אביך נותר עמם. (11) ויגבר מלך כנען על מלך מצרים ויסגור את שערי מצרים. (12) ויחשוב מחשבות רשעה לענות את בני ישראל ויאמר לאנשי מצרים. (13) הנה עם בני ישראל עצום ורב ממנו. הבה נתחכמה להם פן ירבו ונייסר אותם בעמל⁷¹ בטרם תבוא עלינו מלחמה וילחמו בנו גם הם וייוספו גם הם על שונאינו ויצאו מארצנו. כי לבם ופניהם אל ארץ כנען. (14) ויצוו עליהם שרי עובדים לייסרם בעמל. ויבנו ערי מבצרים לפרעה את פיתום ואת רעמסס. ויבנו כל מבצר ואת כל החומות אשר נפלו בערי מצרים. (15) וירדו בהם וכאשר יענו אותם כן ירבו וכן יפרצו. (16) ויחשבו אנשי מצרים את בני ישראל לטמאים.⁷² (1) ובשבוע השביעי בשנה השביעית ביובל הארבעים ושבעה בא אביך מארץ כנען. ויולד אותך בשבוע הרביעי בשנה השישית ביובל הארבעים ושמונה. והימים ימי צרה לבני ישראל. (2) ויצוו פרעה מלך מצרים עליהם צו להשליך את בניהם, כל זכר אשר נולד, אל הנהר.

מסורת קבורת בני יעקב הייתה מוכרת גם לבעל ספר היובלים כמו גם שהות עמרם בארץ כנען. ברם נשים לב להבדל חשוב בין ספר היובלים לחזון עמרם. בחזון עמרם משתהה עמרם בכנען, שכן יש צורך לבנות את קברי האבות. בספר היובלים נקברים האבות במערת המכפלה (פס' 9) ועל כן אין הסבר להחלטתו של עמרם שלא לשוב למצרים. עוד יש לשים לב, שעל פי ספר היובלים עמרם אינו לבדו, יש אחרים הנותרים עמו. גם המלחמה אינה ממלאת תפקיד זהה בעלילה. בחזון עמרם המלחמה מבריחה את כל משתתפי המסע חזרה למצרים ובכך מתגלות לכול גבורתו ומסירותו של עמרם. בספר היובלים מתנהלים שלושה קרבות בין כנען למצרים. אחד הקרבות מתנהל אמנם בזמן קבורת בני יעקב, ברם שלא כבחזון עמרם בספר היובלים קרב זה אינו מזרז את חזרתם למצרים של היוצאים לקבור, אלא דווקא מאפשר לקברים להגיע לכנען.

סיפור הקבורה וסיפור השעבוד ביובלים

נראה שספר היובלים הכיר את חזון עמרם והשתמש במוטיבים המצויים בו תוך שהוא מטשטש את דמותו של עמרם.⁷³ יש לבחון אפוא מדוע בחר להזכיר את עמרם

71. לטינית: נשפילם בעמלם.

72. א: לתועבה.

73. לדעת הלפרין-אמרו (קבורת האבות, עמ' 148-150), ההערה בדבר עמרם מסייעת למחבר ספר היובלים להסיט את המוקד מיוסף למשפחת לוי. אין היא מסבירה מדוע נשארים אנשים נוספים עם עמרם.

בכל זאת. עוד יש לברר מדוע נוספה בו קבוצה אנונימית שאינה מוזכרת בחזון עמרם ובוודאי לא במקרא, וכך מדוע בחר להרחיב את המלחמה לכדי שלושה קרבות. בקצרה, עלינו למצוא הסבר להשתמרות המוטיבים ולהרחבתם ולהבין את השימוש בהם.

נפתח בשאלה האחרונה, הרחבת מוטיב המלחמה. הקרב בשכתוב שמציע ספר היובלים שיש לו מקבילה בחזון עמרם הוא הקרב השני, המתנהל שעה שבני יעקב יוצאים לקבור את אביהם. את הקרב הזה יוזם מלך מצרים (פס' 9) והוא עונה בספר היובלים על השאלה כיצד יכלו בני ישראל לצאת לארץ כנען לקבור את אבותיהם שעה שמתנהלת מלחמה בין מצרים וכנען. הקרב הראשון (פס' 6), היוצר את השאלה שעליה עונה הקרב השני, משמש בספר היובלים כהסבר לשאלה מדוע לא ביקש יוסף להיקבר בכנען מיד עם מותו. ההסבר הזה, הניתן בספר היובלים, בא לטשטש תמונה שעשויה לעלות מהמקרא ואינה רצויה לבעל ספר היובלים. במקרא מסופר שבשעה שמת יעקב היה על יוסף לקבל את רשות פרעה לניהול מסע הקבורה. יוסף לא פנה ישירות לפרעה והיה זקוק למתווך: "וידבר יוסף אל בית פרעה לאמר אם נא מצאתי חן בעיניכם דברו נא באזני פרעה לאמר..." (בראשית נ 4). ספר בראשית מלמד אפוא על ירידה במעמדו של יוסף כבר בימי יעקב. נכונותו של יוסף לוותר על קבורתו בארץ כנען מיד אחר מותו עשויה להתפרש כביטוי נוסף לאבדן כוחו כשליט. סיפור הקרב הראשון בספר היובלים מעניק הקשר אחר לוותורו של יוסף; רק בשל המלחמה אי אפשר היה לקבורו בכנען. קביעתו של בעל ספר היובלים בתחילת פרק מו שיוסף היה שליט מצרים כל ימיו (פס' 2) אינה מתערערת במהלך הפרק. הקרב הראשון גם מאיר באור אחר את עלייתו של מלך "אשר לא ידע את יוסף". פרעה של ימי יוסף מת בקרב, ובמקומו יושב על כיסא המלכות אדם שאינו שייך לשושלת שיוסף שימש בימיה כשליט: "כי מכמרון מלך כנען נלחם בנחל עם מלך מצרים וימת אותו שם. וירדוף אחריהם עד גבול מצרים. ולא היה יכול מכמרון לבוא למצרים כי מלך במצרים מלך אחר חדש..." (פס' 4-7). ספר היובלים יוצר אפוא קרב אחד כדי לשמר את מעמדו של יוסף ונוזק לקרב השני כדי להתיר את הסבך שיצר הקרב הראשון.

הקרב השלישי (פס' 11) הוא הקרוב ביותר למצע המקראי. בספר שמות פונה פרעה לעמו ומצביע על גודלו של עם ישראל ואז מביע חשש שבעת מלחמה ייטב כוחות עם האויב (שמות א 10). בספר היובלים המלחמה אינה איום גרידא; היא מתרחשת. הקרב השלישי, שבמהלכו צר מלך כנען על מצרים, הוא הרקע לדברי מלך מצרים לעמו: "הבה נתחכמה להם פן ירבו ונייסר אותם בעמל בטרם תבוא עלינו מלחמה וילחמו בנו גם הם וייווספו גם הם על שונאינו ויצאו מארצנו. כי לבם ופניהם אל ארץ כנען" (פס' 12).

עיון בתיאור שעבודם של בני ישראל בשמות א והשוואתו לזה שבספר היובלים מגלה שגם במקרה זה המניע להוספת הקרב הוא אפולוגטי.

סיפור השעבוד בפרק א בשמות הוא חלק ממבנה מדורג המספר על סדרת התנכלויות ההולכות ומחמירות שיוזם פרעה: תחילה השעבוד, אחר כך גיוס המיילדות להשמדת הזכרים ואחר כך השלכת הבנים ליאור.⁷⁴ כישלון התנכלות אחת מוביל להפעלת חברתה. על השעבוד אומר הכתוב: "ויאמר אל עמו הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו. הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ. וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעמסס וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ" (שמות א 9–11). כישלון תכנית השעבוד המובע במילים: "וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ" (12a) מוביל לניסיונו של פרעה לגייס את המיילדות למלאכת ההשמדה (15–16). כישלון תכנית המיילדות המובע במילים: "וירב העם ויעצמו מאד" (20) מוביל לגזרה להשליך את הילדים (21). זו נכשלת אף היא: משה נותר בחיים (ב 1–10).

המבנה המחושב הזה מתערפל עקב תוספת של עלילת משנה ובה נראה השעבוד כיוזמה של העם המצרי.⁷⁵ העם המצרי עצמו, נפשו קצה בעם ישראל שאינו מפסיק לפרות ולרבות (12a), והוא ממרר את חיי בני ישראל בעבודות שונות ברחבי מצרים והופך אותם לעבדים לו: "ויקצו מפני בני ישראל. ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך. וימררו את חייהם בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה את כל עבדתם אשר עבדו בהם בפרך" (12b–14).

בספר היובלים ההתנכלות המודרגת איננה: סיפור המיילדות אינו מופיע כלל, וסיפור השלכת הבנים ליאור ניתק מסיפור השעבוד.⁷⁶ ועוד, השעבוד אינו בן שני שלבים – יזמת פרעה ואחר יזמת העם – אלא בן שלב אחד וכולו בהנהגתו של פרעה ועל רקע המלחמה. העבודה שמוטלת על בני ישראל אחת היא באופייה – הכנת הארץ למלחמה. בני ישראל בונים ערים בצורות: "ויבנו ערי מבצרים לפרעה את פיתום ואת רעמסס", וכן משקמים את הנופל: "ויבנו כל מבצר ואת כל החומות אשר נפלו בערי מצרים" (פס' 14). נשים לב שהפרט הזה, שיקום החומות שנפלו, אינו נזכר בשמות א. הוא תולדה של רצונו של בעל ספר היובלים לשקף את השלב השני בשעבוד מבלי להודות במתרחש בו. בשלב השני בשעבוד, בפסוקים 13–14 בשמות א, ישנו שינוי במיקומם של בני ישראל במרחב. שוב אין הם מרוכזים בשתי ערים, פיתום ורעמסס, אלא פזורים "בשדה" כמשרתי אנשי מצרים: "ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך. וימררו את חייהם בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבודה בשדה". מחבר ספר היובלים משמר את השינוי במיקומו של העם במרחב משתי

74. צ'ילדס, יציאת מצרים, עמ' 14; כהן, סיפור משה, עמ' 18; J. I. Durham, *Exodus* (Word Biblical Commentary), Texas 1987, p. 11

75. על דעות החוקרים בענין ראה צ'ילדס, יציאת מצרים, עמ' 7.

76. כהן, סיפור משה, עמ' 29.

הערים אל כל פינות מצרים, ברם הוא משאיר גם בשלב זה את השוט בידי פרעה. בדומה לכך, ההערה וירדו בהם הבאה מיד אחר כך בספר היובלים ("ויבנו כל מבצר ואת כל החומות אשר נפלו בערי מצרים. וירדו בהם", פס' 15) רומזת אף היא לפסוקים 12–14 שבשמות. היא מסכמת בקצרה את הפיכת בני ישראל לעבדים כמסופר שם. אולם הנושא הנסתר בספר היובלים אינו העם המצרי אלא שרי העובדים.

סיפור המלחמה והחורבן שהותירה מאפשר למחבר לרמוז לפרטים רבים שבמקרא מחד גיסא, ומאידך גיסא הוא פוטר אותו מלהודות שבני ישראל נאנקו תחת עולו של העם המצרי. נעיר שישנה התאמה בין ההמעטה בחומרת השעבוד לדרך שבה משכתב ספר היובלים את הפרקים הבאים בשמות. מספר היובלים משתמע שהתקופה שבה עבדו בני ישראל בביצור מצרים הייתה קצרה ומוגדרת. כאמור, בפרק מז הפותח בסיפור ציווי השלכת הבנים ליאור, אין מצוין שעבודת הכפייה נמשכת. העבודה אינה מוזכרת עוד בספר מלבד האמירה שעשר המכות באו כנקמה עליה (מח 8) וכך ההערה שבני ישראל לקחו שכר בעבודה שעה שיצאו ממצרים (מח 18).

בסיפור השעבוד בספר היובלים הופכת המלחמה למוטיב מרכזי, ולמעשה אפשר אף לומר שהיא מסייעת למחבר ליצור סיפור שבו לכידות תמטית הדוקה. ברם לכמה פרטים בפרק מו אין הסבר, לא מבחינת הרצף הפנימי ולא מהפן האפולוגטי, והם מהווים מכשול בלכידות התמטית שאנו מבקשים למצוא בסיפור. אני מבקשת להצביע על פרטים אלה.

בראש ובראשונה מהווה דמותו של עמרם סרח עודף, כמו גם שהותו בחברון. גם קבוצת האנשים שנותרה עמו אינה ממלאת כל תפקיד בעלילה. הניתוח שערכנו בעיצוב סיפור השעבוד לא הבהיר את הצורך באזכורם של אלה.

עוד פרטים שיש לתהות על סיבת הכללתם כאן מצויים בהערות המהוות מסגרת לסיפור עבודת הכפייה של בני ישראל. הפסקה פותחת כך: "(11) ויגבר מלך כנען על מלך מצרים ויסגור את שערי מצרים. (12) ויחשוב מחשבות רשעה על בני ישראל לענותם ויאמר לאנשי מצרים. (13) הנה עם בני ישראל עצום ורב ממנו. הבה נתחכמה להם..." הפועל ויחשוב שבפסוק 12 מתייחס למלך מצרים שמוזכר בפסוק הקודם במעמד של מושא עקיף.⁷⁷ ההערה ויחשוב מחשבות רשעה על בני ישראל מתמיהה משלוש סיבות. (א) אין לה מקבילה במקרא; (ב) על רקע הקרב השלישי היא אינה נחוצה, שהרי די בקרב השלישי לעורר את רצונו של מלך מצרים להחליש את עם ישראל; (ג) היא עומדת בסתירה לניסיונו של היובלים לרכך את סיפור השעבוד.

77. אמנם יש מקום לפרש שויחשוב מתייחס למלך כנען המוזכר בפסוק הקודם במעמד של נושא, אולם הכתוב בפסוק 14 מבהיר שמדובר במלך מצרים: בפסוק מוזכר שבני ישראל בנו ערי מבצרים לפרעה את פיתום ואת רעמסס.

מתמיהה גם ההערה הסוגרת את סיפור השעבוד: "וכאשר יענו אותם כן ירבו וכן יפרצו. ויחשבו אנשי מצרים את בני ישראל לטמאים" (15-16). האמירה שבני ישראל נחשבו לטמאים בעיני המצרים היא הקצנה של המצוי בתרגום השבעים, שבו הביטוי ויקצו מפני בני ישראל מתורגם: "ויתעבו המצרים את בני ישראל"⁷⁸. הקביעה שבני ישראל נחשבים לטמאים היא אפוא עיבוד של פסוק העומד במקרא בין שני שלבי השעבוד: הראשון, שבו עובדים בני ישראל בעבודת כפייה שיוזם פרעה; והשני שבו העם המצרי משעבד את בני ישראל: "ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעמסס. וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ. ויקצו מפני בני ישראל. ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך..."⁷⁹. אולם הקביעה בדבר הטומאה אינה ממלאת בספר היובלים את התפקיד שממלא הפסוק שאליו היא רומזת במקרא. הפסוק במקרא מהווה חלק מרצף אירועים: פרעה יוזם עבודת כפייה; היזמה של פרעה נכשלת, בני ישראל פרים ורבים; העם המצרי קץ בבני ישראל ועל כן משעבדו. הרצף הזה אינו מצוי בספר היובלים. האמירה שהעם המצרי חושב את בני ישראל לטמאים אינה מובילה למעשה; היא סופו של הסיפור.

החלטתו של מחבר ספר היובלים להוסיף או לשמר בשכתוב פרטים שאין להם חלק בעלילה המרכזית ושמפריים את הלכידות התמטית זוקקת הסבר. אני מבקשת להציע שמחבר ספר היובלים כוללם בכל זאת בשל רצונו להגיב על סיפור יציאת מצרים שסופר בעולם ההלניסטי.

סיפור יציאת מצרים בתקופה ההלניסטית

שומה עלינו לברר מה הושמע בעולם ההלניסטי. לכאורה אין להקדיש זמן רב לשאלה זו. מצויים בידינו שני חיבורים שנכתבו בתחילת המאה השלישית לפסה"נ, חיבורו של הקטאיוס איש אבדירה וחיבורו של הכוהן המצרי מנתון, ושניהם מדווחים על הגירה של קבוצות אנשים ממצרים בימים רחוקים. חיבורו של הקטאיוס השתמר בתוך דברי דידורוס, היסטוריון מהמאה הראשונה לפסה"נ.⁷⁹ דבריו של דידורוס לא השתמרו במלואם; הם נמצאים בידינו בתקציר שערך פוטיוס במאה התשיעית לספירה. על פי פוטיוס, דידורוס שילב את דברי הקטאיוס בשעה שסקר את מלחמתו של פומפיוס ביהודה ברצותו לבאר מי העם שנגדו מנהל פומפיוס מלחמה. דידורוס הביא את דברי הקטאיוס, על פיהם יושבי יהודה הם צאצאי קבוצת זרים שנאלצה לצאת ממצרים. הסיבה ליציאה הכפויה ממצרים הייתה מגפה שפרצה שם. תושבי מצרים האוטוכוניתיים פירשו את המגפה

78. הפועל המופיע בתרגום השבעים הוא: ἐβδελύσσοντο ἀπο: בתוספת גנטיב.

79. לנוסח דברי דידורוס ראה שטרן, סופרים יוונים ולטינים, עמ' 26-29. לסיכום הידוע לנו על הקטאיוס איש אבדירה ועל עבודתו ראה בר-כוכבא, פסידו הקטאיוס, עמ' 7-18; בר-כוכבא, אתנוגרפיה, עמ' 56-60.

כעונש שהשיתו האלים עליהם; זעמם של האלים התעורר לאחר שהפולחן המיועד להם התמעט בשל ריבוי הזרים שהעדיפו את הפולחן לאליהם שלהם. סילוק הזרים נראה בעיני המקומיים הפתרון הנכון. קבוצת הזרים שסולקה ממצרים התפצלה. חלק ממנה פנה ליוון, בהנהגתם של דאנאוס וקאדמוס. החלק האחר, בהנהגתו של משה, פנה ליהודה והתיישב שם.

מנתון, המחבר הנוסף המספר על הגירה כפויה של קבוצות ממצרים, היה בן דורו של הקטאיוס איש אבדירה.⁸⁰ דבריו מצויים תוך השמטות ושינויים בספרו של יוספוס, נגד אפיון. מנתון אינו מספר על גל הגירה אחד אלא על שניים: גל אחד שכלל עם זר ששהה במצרים במשך תקופה ארוכה, וגל שני שבו היגרה קבוצה של מצורעים ושל טמאים.

העם הזר ששהה במצרים ואחר גורש ממנה הוא עם ההיקסוס, שאת שמו מתרגם יוספוס לעם ה"רועים". ההיקסוס-הרועים פלשו למצרים מהמזרח ומינו שליט על מצרים מבין אנשיהם (נגד אפיון, א, 75-77). הם התעללו בתושבי מצרים, שעבדו אותם והרסו את מקדשיהם. בשל אימת האשורים⁸¹ הם בנו וביצרו את גבולה המזרחי של מצרים. הם אף בנו עיר מבוצרת משלהם ושמה אווריס (שם, 77-78). לאחר 511 שנות שלטון הצליחו המצרים, בהנהגתו של המנהיג תואממוסיס⁸² לגרשם. הרועים עזבו את מצרים ודרך המדבר הגיעו לסוריה. הם החליטו להתיישב שם ובנו את העיר ירושלים (שם, 90).

היציאה של המצורעים והטמאים ממצרים אירעה, על פי מנתון, שנים רבות אחר גירוש הזרים. מנתון מספר ששעה שמלך במצרים מלך בשם אמנופיס הוא ביקש לראות את האלים אך לא הצליח לחזות בהם. יועצו הנחה אותו לנקות את הארץ ממצורעים ומטמאים אחרים כדי שחפצו לראות את האלים יתגשם. אמנופיס אסף את כל בעלי המומים ואת הטמאים, בכלל זה קבוצת כוהנים מצורעים, בודד אותם וכפה עליהם עבודה במחצבת אבן (נגד אפיון, א, 232-235). קבוצת המצורעים ובעלי המומים קיבלה אחר כך רשות להתיישב בעיר אווריס. בהנהגת כוהן מצורע הקרוי אוסרסיפוס קיבלה הקבוצה חוקה משלה שעיקריה הם התנכלות אקטיבית לפולחן המצרי והמתת החיות המקודשות למצרים (שם, 239). חברי הקבוצה גם

80. G. P. Verbrugge and J. M. Wickersham, ועל עבודתו ראה *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*, Ann Arbor 1996, pp. 95-120. לתרגום ולפירוש לספר נגד אפיון ראה ברקלי, נגד אפיון.
81. כפי שהעיר ברקלי (נגד אפיון, עמ' 53 הערה 302), הקביעה שהאשורים היו אויב למצרים בזמן ההיקסוס היא אנכרוניזם. העימות בין מצרים ובין אשור החל במהלך החצי הראשון של המאה הראשונה לפסה"נ.
82. ברקלי (נגד אפיון, עמ' 59 הערה 323) עמד על כך שכתבי היד והעדים חלוקים באיות השם, שמקורו הוא כנראה Thutmose :Thutmosis; Thmoutosis; Thmosis; Thmnoisis; Thoummosis.

נשבעו לשמור אמונים לחברי הקבוצה בלבד ולשנוא כל מי שאינו נמנה עם חבריה (שם, שם). בעת השהות באווריס שיקמו חברי הקבוצה את העיר ואז פנו לרועים שנסוגו לירושלים והזמינו אותם לחזור למצרים ולעירם אווריס. השמועה בדבר שיתוף הפעולה העתידי בין הרועים ובין קבוצת המנודים גרמה למלך המצרי לנקוט אמצעי התגוננות, אולם זמן קצר אחר כך נמלט לאתיופיה (שם, 246–247). הרועים שהגיעו מירושלים חברו למנודים, שרפו ערים וכפרים וזבחו את החיות הקדושות לעם המצרי (שם, 249–250). מאוחר יותר החליטו אמנופיס ובנו לשלב כוחות וכך הצליחו להתגבר על הרועים ועל המנודים ודחקו אותם לסוריה (שם, 251). הכוהן המצרי, שהנהיג את המצורעים מזוהה בדיווחו של מנתון כמשה (שם, 250). משה הוא אפוא מנהיג הקבוצה של הרועים ושל המנודים ביציאת מצרים השנייה.⁸³

בעוד שאין דמיון בין המסופר בספר היובלים ובין הדברים המיוחסים להקטאיוס, השוואה בין מנתון (על פי נגד אפיון) ובין ספר היובלים תגלה מבנה עלילה קרוב למדי.

המיוחס למנתון	ספר היובלים מו-מז
שליט זר במצרים	שליט זר במצרים (יוסף)
יציאה של אנשיו ממצרים תוך מאבק	יציאה של אנשיו ממצרים בעת מלחמה
שהות בכנען (בניית ירושלים)	שהות בכנען (הר חברון)
נידוי המצורעים	נידוי בני ישראל
שיקום אווריס שנהרסה במלחמה עם הזרים מכנען בידי המצורעים	שיקום ערי מבצר שנהרסו במלחמה עם הזרים מכנען בידי המצורעים
היושבים בכנען חוזרים מכנען למצרים	היושבים בכנען חוזרים מכנען למצרים
קשר של החוזרים עם המנודים	קשר של החוזרים עם המנודים
בהמשך: התעללות של החוזרים ושל המנודים במצרים	בהמשך: מכות שמנחית האל של החוזרים ושל המנודים על מצרים
יציאה של החוזרים ושל המנודים	יציאה של החוזרים ושל המנודים

83. בעוד שבדברי מנתון אין תיאור של המצוי בירושלים לא לאחר גל ההגירה הראשון ולא לאחר גל ההגירה השני, בחיבורו של הקטאיוס על פי דיודורוס (בגרסה שמספק פוטיוס) נכללו פרטים על סדרי החיים שהתווה משה עבור הקבוצה שהתלוותה אליו ליהודה. עיון בתיאור אורחות החיים ביהודה, שהיה מצוי בגרסה זו של הקטאיוס, מגלה שהוא אינו תואם את עדות המקרא בדבר קורות העם ואשר לסדרי חייו בימי הבית הראשון; תחת זאת הוא משקף מהימנה את סדרי החיים ואת מצב השלטון ביהודה בימי הבית השני, קודם כינונה של הממלכה החשמונאית.

הנה כי כן הפרטים הנוספים בספר היובלים, העוינות מצד המלך ומצד העם ושהותו של עמרם בכנען ולא לבדו, מובנים כעת. תוספת הפרטים מאפשרת לספר היובלים להבחין בין שתי קבוצות נפרדות העתידות לחבור זו לזו בעתיד: אחת עצמאית, השוהה בארץ כנען; ואחת מנודה, הנמצאת במצרים. כך יוצר ספר היובלים עלילה שיש בה הרבה מן המשותף למסופר בשני הדיווחים המיוחסים למנתון.

נותר לנו לברר האם יש בידינו עדות מוצקה לכך שדברי מנתון המצוטטים בנגד אפיון אכן יצאו מקולמוסו. התשובה סבוכה. חוקרים רבים התלבטו בשאלה מה מהמיוחס למנתון בנגד אפיון הוא אכן פרי עטו; האם שני הדיווחים בשלמותם נכתבו על ידיו או רק חלקים מהם.⁸⁴ כפי שהעיר ברקלי, חוקרים שטענו שכל הפרטים שיוספוס שם בפי מנתון אכן נכתבו על ידיו הסתמכו על העובדה שבן דורו של מנתון, הקטאיוס, משרטט תמונה דומה לזו המצויה אצל מנתון.⁸⁵ דברי הקטאיוס, כפי שהם לפנינו, שוזרים את שני הדיווחים המיוחסים למנתון: הדיווח הראשון – זרים במצרים שעזבו והתיישבו בירושלים – שלוב שם בדיווח השני המספר על זעם האלים, על מגפה (העשויה להסביר את ריבוי המצורעים) ועל משה המנהיג. מכאן, לדעת החוקרים, אין מקום לפקפק בכך ששני הדיווחים המיוחסים למנתון נכתבו כבר בראשית המאה השלישית לפסה"נ.

למרות זאת, לאחרונה עלה שוב פקפוק באשר לדמיון ולקשר שבין מנתון והקטאיוס. שוורץ⁸⁶ ניסה להוכיח שהקטע המיוחס להקטאיוס איש אבדירה אינו פרי עטו של ההיסטוריון בן שלהי המאה הרביעית לפסה"נ, אלא פרי עטו של יהודי הלניסטי המבקש להצדיק הגירה של יהודים מיהודה למצרים. גם לפי בר-כוכבא וברתלו,⁸⁷ שלא קיבלו את דעתו של שוורץ, התערער הקשר בין מנתון להקטאיוס. שני החוקרים הוכיחו שהקטאיוס כתב במסגרת של מחשבה יוונית, של מסורת יוונית ושל קונבנציה יוונית, ושהוא ביקש להגיב להיסטוריוגרפיה המצרית הטוענת שכל

84. ראה סקירה אצל ברקלי, נגד אפיון, עמ' 335–337. רשימה ביבליוגרפית של המאמרים שעסקו בנושא בשנים האחרונות מצויה אצל מיליקובסקי, יוסטוס, עמ' 116–117 הערה 49.

85. בלשונו של ברקלי (נגד אפיון, עמ' 336): "Crucial evidence for this later argument is the presence in Hecataeus of an association between the Judeans' departure from Egypt and the Egyptian tales of foreigners and plague" (ראה גם עמ' 346). וכן M. Pucci Ben-Zeev, "The Reliability of Josephus Flavius: The Case of Hecataeus' and Manetho's Account of Jews and Judaism: Fifteen Years of Contemporary Research (1974–1990)", *JSJ* 24 (1993), p. 232

86. D. Schwartz, "Diodorus Siculus 40.3 – Hecataeus or Pseudo-Hecataeus?", in M. Mor et. al. (eds.), *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud*, Jerusalem 2003, pp. 181–197

87. בר-כוכבא, פסידו הקטאיוס, עמ' 7–18; בר-כוכבא, אתנוגרפיה, עמ' 56–60; K. Berthelot, "Hecataeus of Abdera and Jewish Musanthropis", *Bulletin of Centre de recherche français à Jérusalem* (in press)

עמי העולם הם צאצאי העם המצרי. ממחקרם עולה שאין להסיק מכתבי הקטאיוס, שזמנם תחילת המאה השלישית לפסה"נ, שהדיווח הכפול המיוחס למנתון בנגד אפיון כבר היה קיים אז.⁸⁸

מנתון: זמן כתיבה ועריכה

יש צורך בדיון נוסף בשאלה האם ידע מנתון על היהודים ועל משה, מה נוסף לדבריו במהלך הדורות ומתי. ומשום שגדולים וחכמים התחבטו בקושיה זו ולא פתרוה, אין אני מתימרת לתת לה תשובה מלאה. אני מבקשת להעיר מספר הערות באשר לסיפורי יציאת מצרים, הראשונה והשנייה, במנתון כפי שהם מובאים לפנינו. הערות אלה יסייעו לנו לטפל בשאלה אחרת, שאפשר שקל יותר להשיב עליה – מי הוא הסופר הראשון שבכתביו מצויה עדות לכך שהוא מכיר הן את הדיווח הראשון המיוחס למנתון הן את הדיווח השני.

מספר הערות אשר לשני הדיווחים המיוחסים למנתון. שתי הקבוצות שעליהן מדבר מנתון, הזרים מחד גיסא והמצורעים-טמאים-בעלי-מומים מאידך גיסא, נקשרות לעיר אווריס, עירו של סת-טיפון.⁸⁹ סת-טיפון הוא ראש אויביה של האלוהות המצרית ושל מצרים. הוא אל המתאנה לאיסיס ולאוסיריס, נתון בעימות מתמיד עם בנם הורוס, רוכב על חמור ומביא לכליה ולשממה.⁹⁰ בספרות המצרית לדורותיה קיבלו עמים שונים שלחמו במצרים ושלטו בהם את תווי המתאר של אותו אל רשע.⁹¹ בשל היותו של סת-טיפון אל אופוזיציוני הוא נקשר לעתים גם בקבוצות פנים מצריות שהתאנו לסדר הקיים ולהיררכיה שהקבוצה המספרת ביקשה לשמר.⁹² נמצא ששני הדיווחים, זה המספר על התנכלות ההיקסוס לעם המצרי וזה על התנכלות המנודים לעם המצרי, יכלו להיכלל בדברי מנתון עצמו מבלי מאמץ לקשור בין שניהם ומבלי שיוסופר על שיתוף פעולה בין העם הזר והמנודים. שני הדיווחים שיקפו זיכרון עמום של עימותים בעבר, אחד עם אויב חיצוני ואחד עם פנימי. גם

88. עם זאת עליי להודות שהן בר-כוכבא הן ברתלו לא דנו בשאלת היחס בין מנתון ובין הקטאיוס באופן ישיר.

89. יוספוס עצמו מודה שאווריס היא עיר "טיפונאית" שעה שהוא מספר את סיפור המצורעים (נגד אפיון, א, 237).

90. למחקר מקיף על האמונות השונות הקשורות לדמות זו ועל התפתחותן ראה H. Te Velde, *Set, God of Confusion: A Study of his Role in Egyptian Mythology*, Leiden 1977

91. על מסורת טיפון עצמאית הקיימת במחשבה ובספרות המצרית ומתערכנת לפי סוג האויב ואופיו (הפרסים, התלמים, אנטיוכוס אפיפאנס, אנשי מקדש חונוי או היהודים המלכים את אש המרד בשנת 117 לספירה) ראה ברקלי, נגד אפיון, עמ' 345–346 ורשימת המחקרים המצוטטים שם.

92. ראה דוגמאות של תיאור אופוזיציה פנימית כפלישה של זרים: L. Raspe, "Manetho on the Exodus: A Reappraisal", *JSQ* 5 (1998), pp. 148–149. עם זאת, רספה אינה מתייחסת לשימוש בדמותו של סת-טיפון ולהופעתו בספרות.

ההשערה שמנתון דיווח רק על המאורע ההיסטורי של השתלטות הזרים על מצרים וספיפור המנודים הוכנס בידי עורך מאוחר היא סבירה.⁹³ כך או כך, אין סיבה להניח שמנתון (או העורך המאוחר שהוסיף את סיפור המנודים [אם אנו מניחים את קיומו]) קשר בין גירוש הזרים וגירוש המנודים לבין העם היהודי, שהרי הסיכוי שמנתון הכיר יהודים הוא קלוש ביותר.⁹⁴ נשים לב שגם בגרסה הנוכחית של דברי מנתון המונחים "יהודי" או "יהודה" אינם מופיעים כלל.⁹⁵

אם כך, עלינו להניח שבשלב מסוים החליט מאן שהוא לשלב זה בזה את שני הדיווחים הניטרליים של מנתון ולהוסיף פרטים שיהפכו אותם פלסטר נגד היהודים. מי שחפץ לעשות זאת נקט מספר צעדים. הוא הוסיף לסיפור הראשון במנתון משפט אחד המזהה את הזרים-הרועים כיושבי ירושלים (נגד אפיון, א, 90). הוא גם עיבד עיבוד משמעותי את סיפור המנודים. קבוצת הזרים שחזרה מירושלים שולבה בסיפור המנודים ושיתפה פעולה עמם (250–249). מנהיג קבוצת המנודים, הכוהן המצרי, זוהה עם משה (250). פרט נוסף שנראה שהוכנס בשלב עריכה זה הוא שבועת האמונים שחברי קבוצת המנודים נשבעו ושבה נכללה ההבטחה לגלות עוינות לכל מי שאינו שייך לקבוצה (239). המסורות המתארות את סת-טיפון אינן כוללות סיפור בדבר שבועה לשנוא ולהתבדל⁹⁶ בעוד תווי מתאר של היבדלות מצויים בתיאורי היהודים את עצמם ובתיאורי היהודים בכתבי זרים.⁹⁷

93. ראה דיון והפניות למחקרים נוספים אצל ברתלו, פילנתרופיה, עמ' 96–99.

94. הקביעה שמנתון לא הכיר יהודים ולכן גם לא היה יוזם דברי בלע נגדם נסמכת על העובדה שבזמנו, שלהי המאה הרביעית לפסה"נ / תחילת המאה השלישית לפסה"נ, לא היו יהודים רבים במצרים. במהלך המאה השלישית החלה הגירה יהודית, לעתים כפויה ולעתים מרצון, ובעקבותיה התחזקה הקהילה היהודית במצרים. כפי שהוכיח מלז-מודרגייבסקי, ניתן לזהות יהודי המגיע לעמדת כוח במצרים באמצע המאה השלישית לפסה"נ. ראה J. Mélèze, *Modrzejewski, The Jews of Egypt: From Rameses II to Emperor Hadrian*, Philadelphia and Jerusalem 1995, pp. 56–61. דמטריוס הכורונוגרף הוא דוגמה ליהודי החי במצרים בשליש השלישי של המאה השלישית לפסה"נ ושומר אמונים למורשתו. אמת, קבוצת אנשים שעבדה את אלוהי ישראל ישבה בייב במאות החמישית והרביעית לפסה"נ, ומתעוררות יב עולה שהיה מתח ומאבק בין קבוצה זו ובין תושבי המקום המצריים. אולם קשה לשער שהענשה בנקודת גבול נידחת זו גרם לרגשות אנטי יהודיים בקרב כלל הציבור המצרי, מה גם שבחצייה השני של המאה הרביעית לפסה"נ הקבוצה הזו נעלמה או נאלמה (בניגוד לטענת בר כוכבא [ליסימכוס, עמ' 497–498], הסובר שהרגשות האנטייהודיים התעוררו בעקבות העימותים ביב, וכי לאורם יש להבין את יחסו השלילי של מנתון ושל הבאים אחריו). עוד יש להעיר שידע בדבר סיפור יציאת מצרים שבמקרא ניכר רק בדברי ליסימכוס, שזמנו סוף המאה השנייה לפסה"נ (ראה להלן) ועל כן קשה לשער שמנתון הכיר סיפור זה והגיב לו.

95. ברקלי, נגד אפיון, עמ' 132 הערה 797.

96. ראה בר-כוכבא, עלילת הדם, עמ' 371. בר-כוכבא עצמו אינו שולל את האפשרות ששבועה כזו נכללה בסיפורי סת-טיפון ואך במקרה לא השתמרה במקורות שהגיעו לידינו.

97. ראה ברתלו, פילנתרופיה, בעיקר פרקים 1 ו-2.

שעה שהוא מצטט את שני הדיווחים שהוא מייחס למנתון, מחווה יוספוס את דעתו שהדיווח הראשון, על פלישת הזרים וסילוקם, הוא עדות מהימנה לסיפור יציאת מצרים. את סיפור המנודים הוא דוחה כסיפור מעשיות חסר כל יסוד. נראה שגם ההיסטוריון יוסטוס איש טבריה, בן זמנו של יוספוס, הלך בדרך זו. מיליקובסקי הראה כי מכתבי היסטוריונים נוצרים המעבדים את כתביו של יוסטוס עולה שיוסטוס תיארך את יציאת מצרים לזמנו של המלך תואמוסיס, המלך שבזמנו, על פי הדיווח הראשון המיוחס למנתון, יצאו הזרים ממצרים.⁹⁸

שלא כיוסטוס וכיוסטוס איש טבריה, ארטפנוס, שזמנו מוקדם יותר, בחר לכתוב "היסטוריה נגדית", המגיבה לשני הדיווחים המיוחסים למנתון.⁹⁹ מה שראוי לציון הוא שארטפנוס מגיב לשני הדיווחים המיוחסים למנתון מעמדה אוהדת של התרבות המצרית ומנסה לשכנע את קוראיו שהיהודים, ובעיקר מנהיגיהם, תרמו רבות לעם המצרי ולתרבות המצרית. אנו רואים אפוא התפתחות בעולם המחשבה היהודי. הדיווח השני המיוחס למנתון שבתחילה – כפי שמעיד ארטפנוס – התקבל כראוי להתייחסות, נדחה כמאה שנה אחר כך כלא אמין. בה בעת נותרת בעינה השאלה מתי גובשו שני הדיווחים המיוחסים למנתון. על זמנו של ארטפנוס אין לנו מידע. כל שאפשר לומר הוא שהוא מצוטט אצל אלכסנדר פוליהיסטור במאה הראשונה לפסה"נ.¹⁰⁰ אין אנו יכולים להסתייע בו לזיהוי הכותב/הסופר הראשון שבדבריו ניכרת מודעות לקיומם של שני הדיווחים בגרסה המובאת אצל יוספוס. רק בחינה מדוקדקת של כתבי היסטוריונים ואתנוגרפים שעסקו בעם היהודי עשויה לסייע, והיא אפשרית כעת בזכות סדרת מאמריו של בר כוכבא.

חיבור אחד המלמד על היכרות עם שני הדיווחים המיוחסים למנתון הוא חיבור שבר-כוכבא מתארכו לסוף המאה השנייה לפסה"נ. זהו דיווחו של ליסימכוס שיוסטוס מצטט בנגד אפיון.¹⁰¹ חקירה ודרישה של בר-כוכבא העלו שדברי

98. ראה מיליקובסקי, יוסטוס, עמ' 118.

99. G. E. Sterling, *Historiography and Self-Definition (Supplements to Novum Testamentum 64)*, Leiden 1992, pp. 182–184. על זמנו של ארטפנוס ראה שם, עמ' 167–169. לאחרונה ניסה יעקובסון לערער על הדעה הרווחת שארטפנוס היה יהודי. ראה H. Jacobson, "Artapanus Judaeus", *JJS* 57 (2006), pp. 210–221; דבריו אינם משכנעים.

100. המצוטט אצל אוסביוס. ראה פרטים אצל C. R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, California 1983, pp. 189–198.

101. בר-כוכבא, ליסימכוס. בר-כוכבא מצביע על הטענה העולה בחיבור זה כי יהודים אחרים להרס מזבחות בארץ יהודה. הוא קושר טענה זו למעשיהם של השליטים החשמונאים בשליש השלישי של המאה השנייה לפסה"נ. על היותו של ליסימכוס בן העולם ההלניסטי ולא מצרי מעידה העובדה שיוסטוס אינו מזהה אותו כמצרי והיה עושה כן אילו היה באפשרותו (על זיהוי מחברים כמצריים כאמצעי לבזותם ראה J. M. G. Barclay, "The Politics of Contempt:").

ליסימכוס המצוטטים אצל יוספוס הם שילוב של שני סיפורים: האחד בדבר יהודים ומצורעים המגורשים ממצרים; והאחר בדבר טמאים ואלה שאין מורא אלוהים עליהם המגורשים ממצרים. יוספוס שילב בין שני הסיפורים ובכך יצר סתירה פנימית, שכן הוא ייחס לליסימכוס טענה שהקבוצה שעזבה הוטבעה בים (נגד אפיון, א, 308), ובה בעת כלל בדבריו טענה שהקבוצה היגרה ליהודה בהנהגתו של משה (309–311). אולם גם ממערבולת הפרטים שיצר יוספוס ניתן להסיק שליסימכוס הכיר את שני הסיפורים במנתון בגרסתם הנוכחית, שהרי הוא מזכיר הן יושבי יהודה שהם מצורעים (שילוב של תושבי ירושלים [דיווח ראשון] עם המצורעים [דיווח שני]) הן טמאים (דיווח שני) והן אלה שאין מורא אלוהים עליהם, היינו זרים (דיווח ראשון). הוא גם מזכיר את השבועה לשנוא זרים (נגד אפיון, א, 309) המופיעה בדיווח השני המיוחס למנתון. חשוב להעיר שחיבורו של ליסימכוס הוא גם העדות הראשונה להיכרות עם סיפור יציאת מצרים המקראי. תעיד על כך העובדה שהוא מספר על ההטבעה בים סוף. בשלהי המאה השנייה לפסה"נ הכיר אפוא מחבר הלניסטי את שתי הגרסאות המיוחסות למנתון ולכך הוסיף עקיצה שמקורה בסיפור המקראי. אולם אפשר שאנו יכולים לאתר היכרות עם שני הדיווחים המיוחסים למנתון בתקופה מוקדמת יותר. בכתבי המחבר ההלניסטי מנסאס מפטרה, מתחילת המאה השנייה לפסה"נ, כלול סיפור משונה המעיד על הימצאותו של פסל חמור או ראש חמור במקדש בירושלים.¹⁰² כפי שהראה בר-כוכבא, מנסאס כותב את הסיפור ללא רגשי עוינות לעם הנאמן למקדש בירושלים, אולם הסיפור עצמו מקורו בגורם עוין, אדומים היושבים במצרים. החמור הוא כאמור אחד מסמליו של סת-טיפון. מי שסיפר למנסאס על החמור במקדש בירושלים כבר יצר זהות בין היהודים ובין טיפון, זהות שהיא הבסיס לדיווחי מנתון בגיבושם הנוכחי.¹⁰³

אנו יכולים לשער אפוא עוינות כלפי היהודים במצרים כבר בתחילת המאה השנייה לפסה"נ, אולם שאלת ההיכרות עם שני הדיווחים מחייבת בדיקה מדוקדקת יותר. בדיקה זו מתאפשרת אף היא בזכות בר-כוכבא, ששפך אור חדש על כתביו של טימוכרס, סופר החצר בימי אנטיוכוס השביעי סידטס – השליט הסלווקי שעלה לשלטון בסוריה בשנת 138 לפסה"נ ונלחם ביוחנן הורקנוס בשנים 134–132 לפסה"נ.

טימוכרס התייחס לעם היהודי בדיווח על המלחמות שניהל אדונו אנטיוכוס סידטס עם יוחנן הורקנוס. כתביו של טימוכרס לא השתמרו, אולם פוסדוניוס איש אפמאה

Judeans and Egyptians in Josephus' *Against Apion*", in idem (ed.), *Negotiating Diaspora: Jewish Strategies in Roman Empire*, London 2004, pp. 109–127

102. בר-כוכבא, לקסיקון.

103. על התגלגלותו של סיפור החמור במקדש ראה ברקלי, נגד אפיון, עמ' 350–351; בר כוכבא, לקסיקון, עמ' 548–551.

עשה בהם שימוש. כתבי פוסדוניוס מוכרים משום שנכללו אצל היסטוריונים שכתבו אחריו. כפי שהראה בר־כוכבא, ניתוח דברי יוספוס (קדמוניות היהודים, יג, 236–252) מלמד שבתיאור המצור ששם סידטס על ירושלים בימי הורקנוס השתמש יוספוס בדברי פוסדוניוס שעיבד את טימוכרס.¹⁰⁴ בדברי דיודורוס, שהשתמרו בקיצור אצל פוטיוס, מצויים דברים נוספים שנכללו אצל פוסדוניוס ומקורם בטימוכרס.¹⁰⁵ מקור נוסף החשוב לענייננו הוא דברי אפיון, כפי שהם מצוטטים אצל יוספוס. אפיון, בדברי הבלע נגד היהודים, מצטט את פוסדוניוס, אך נסמך בעיקר על דברי טימוכרס שצוטט אצל פוסדוניוס.¹⁰⁶

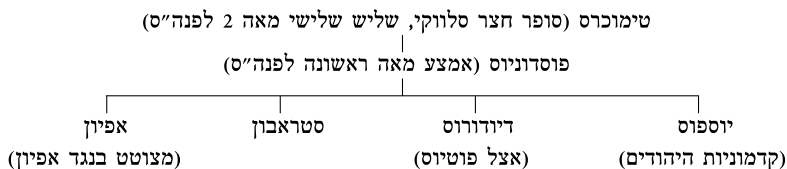
עיון בדברי יוספוס ודיודורוס – הנסמכים שניהם על פוסדוניוס המצטט את טימוכרס – מלמד שטימוכרס דיווח על המצור ששם אדונו אנטיוכוס סידטס על ירושלים. דיווח זה כלל התייחסות לעם היושב בירושלים ולמצאו, כנהוג בספרות ההלניסטית. במסגרת זו טימוכרס גם שזר סיפור על אודות אנטיוכוס אפיפאנס והמוצאות אותו עת נכנס למקדש בירושלים. טימוכרס שם סיפור זה בפיהם של יועציו של אנטיוכוס סידטס שעה שהם מנסים לשכנע את אנטיוכוס סידטס להשמיד את ירושלים עד היסוד.

מה סיפרו יועצי אנטיוכוס סידטס על אנטיוכוס אפיפאנס ועל קורותיו? על פי דיודורוס, הם אמרו לאדונם שאנטיוכוס ראה פסל של חמור ועליו רכוב משה.¹⁰⁷ על פי אפיון, הם דיווחו שבמקדש נמצא ראש חמור שהיהודים עובדים לו (נגד אפיון, ב, 80). שתי הגרסאות הללו הן התגלגלות של סיפור החמור במקדש שסיפר מנסאס איש פטרה בתחילת המאה השנייה לפסה"נ במצרים. יתר על כן, בדברי דיודורוס המעבד את טימוכרס נכלל גם משפט בדבר שנאה נוראה של יהודים לזרים, שעליה למד אנטיוכוס אפיפאנס בביקורו במקדש (ראה דבריו: "ומאחר שאנטיוכוס נדהם מעצמת השנאה", סוף פסקה 3). דברי אפיון מבארים למה רמז דיודורוס. אפיון מספר שיועצי אנטיוכוס סידטס יידעו את אדונם שאנטיוכוס אפיפאנס בביקורו

104. ראה ב' בר־כוכבא, "אנטיוכוס החסיד והורקנוס הטיראן – פרק בהיסטוריוגרפיה של מדינת החשמונאים", ציון סא (תשנ"ו), עמ' 7–44.

105. *Bibliotheca Historica XXXIV–XXXV*, 1:1–5; שטרן, סופרים יונים ולטינים, עמ' 181–182; בר כוכבא, עלילת הדם, עמ' 372–373.

106. בר־כוכבא, עלילת הדם, עמ' 372. חיבורו של פוסדוניוס השתמר גם בזכות סטראבון. את ההעברה אפשר לשרטט בדרך זו:

107. *Bibliotheca Historica XXXIV–XXXV*, 1:1–2.

במקדש למד שהיהודים נוהגים להקריב איש זר במקדש או לחלופין שהיהודים נוהגים לרצוח איש זר ולאכול את בשרו (נגד אפיון, ב, 89–96).¹⁰⁸ כפי שהראה בר־כוכבא, דרך התיאור של ההתעללות בקרבן ושל אכילתו דומה לסיפור התנכלותו של סת־טיפון לאוסיריס.¹⁰⁹

שני העדים לכלול בחיבורו של טימוכרס, דידורוס ואפיון, מלמדים אפוא שטימוכרס שם בפי יועצי החצר הסלווקית כתב שטנה שבו נעשה שימוש בתעמולה מצרית אנטי־יהודית. בתעמולה זו נקשרו היהודים לסת־טיפון ולחמורו: סופר על נוכחות של חמור במקדש וסופר שהם רוצחים ואוכלים קרבן אדם. נראה שכתב השטנה נגד היהודים שטימוכרס מצטט מדברי יועצי אנטיוכוס סידטס בא להשיב על הטענות שהועלו נגד אפיפאנס בדבר פעולותיו ביהודה – חילול המקדש והטלת גזרות.¹¹⁰ על פי כתב השטנה, מעשיו של אפיפאנס היו מוצדקים, שכן מטרתו הייתה לבטל מנהג נורא של קרבן אדם שהתרחש במקדש בירושלים. זמנו של כתב השטנה הוא אפוא השליש השני של המאה השנייה לפסה"נ, זמן הגזרות, ומקורו חצר המלוכה הסלווקית. ההחלטה לצייר את קווי המתאר של העם היהודי בדמותו של סת־טיפון מעניינת, משום שהכוהנים ביהודה נוקטים בפעולה דומה: הם משרטטים את דמותו של אנטיוכוס אפיפאנס על פי קווי המתאר של סת־טיפון. כפי שהראה ון־הנטן, דמותה של הקטנה הצומחת מראש החיה הרביעית (דניאל פרק ז) ובאה לייצג את אנטיוכוס אפיפאנס היא על פי דמותו של האל המורד והפוגע.¹¹¹ הנה כי כן, מנסאס איש פטרה מעיד על קיום תעמולה אנטי יהודית במצרים העושה שימוש בסת־טיפון בתחילת המאה השנייה לפסה"נ. בשלב זה הטענה היא שהיהודים עובדים לחמור או לראש חמור. דברי היועצים שעליהם מספר טימוכרס מעידים על תפוצתה של התעמולה המצרית ועל השימוש שנעשה בה בסוריה בשליש השני של המאה השנייה לפסה"נ. כאן אנו מוצאים שילוב של החמור במקדש עם עלילת דם, הטוענת שהיהודים נוהגים בזרים באופן שטיפון נוהג ביריבו. ספר דניאל, שנכתב בסביבות שנת 165 לפסה"נ, מלמד על היכרות עם התעמולה המצרית בגרסתה הסלווקית.

בכתבי דידורוס קודם לסיפור אנטיוכוס במקדש מלמדים היועצים את אנטיוכוס סידטס על מוצאו של העם היהודי:¹¹² העם היהודי הוא צאצא של חסרי יראה,

108. לסיכום עלילת הדם ולרמז לה בדברי דידורוס ראה בר־כוכבא, עלילת הדם.

109. בר כוכבא, עלילת הדם, עמ' 368–370.

110. בר כוכבא, לקסיקון, עמ' 549 והערה 104.

111. J. W. van Henten, "Antiochus IV as a typhonic figure in Daniel 7", in A. S. Van der Woude (ed.), *The Book of Daniel in the Light of New Findings*, Leuven 1993, pp. 223–243.

112. שטרן, סופרים יוונים ולטיניים, עמ' 26–29.

שנואי אל ומצורעים שגורשו ממצרים, ובהנהגת משה, שציווה אותם על שנאה והתבדלות, הובאו ליהודה (פסקאות 1-2). הקביעה הזו היא שילוב של הדיווח הראשון המיוחס למנתון (חסרי יראה) ושל הדיווח השני (מצורעים, בהנהגת משה). דברי היועצים שעליהם מספר דיוודורוס אף הם לקוחים מכתבי פוסדוניוס. אנו יודעים זאת משום שאפיון, שכפי שראינו נעזר בדברי פוסדוניוס, מספר סיפור דומה. אפיון מספר שהיוצאים היו מצורעים וטמאים מצריים (נגד אפיון, ב, 8); הם הונהגו על ידי משה (נגד אפיון, ב, 10) שלימד אותם שנאה והתבדלות (נגד אפיון, ב, 95).

האם גם את הדיווח הזה דלה פוסדוניוס מטימוכרס? נראה שכן. פוסדוניוס עצמו בוודאי לא חיבר דברי נאצה אלה בעצמו אלא ציטט מקור קדום יותר, שהרי הוא עצמו מעבד את דברי הנאצה והופך אותם לדברי שבח. האתנוגרפיה החיובית שכתב פוסדוניוס השתמרה בדברי סטראבון.¹¹³ עיון בדברי פוסדוניוס-סטראבון יכול ללמד שפוסדוניוס כלל בחיבורו את העובדות הבאות: היהודים הם כוהנים מצריים שיצאו ממצרים; מנהיגם היה משה; הם התיישבו ביהודה; הם נוהגים להתבדל מאחרים. הנה אפוא תיאור מיופה-מה של הדיווח השני המיוחס למנתון (הכולל רמז לדיווח הראשון המיוחס לו) ועל פיו כוהן מצרי מצורע הוביל את המצורעים לירושלים וציווה עליהם שנאה והתבדלות. נוכל לשער במידה רבה של ביטחון שהמקור הקדום של סיפור יציאת מצרים, המשלב את שני הדיווחים המיוחסים למנתון, גם הוא חיבורו של טימוכרס.

שאלה אחת נותרה: האם טימוכרס הכיר את הסיפור המשלב את שני הדיווחים המיוחסים למנתון מהתעמולה שנוצרה בימי אנטיוכוס אפיפאנס או שהמודעות לסיפור זה, שמקורו במצרים, עלתה בימי טימוכרס עצמו, כרבע מאה מאוחר יותר. לא נוכל לענות על שאלה זו, ושתי אפשרויות קיימות למעשה: האחת, שני הדיווחים המיוחסים למנתון היו קיימים במצרים בראשית המאה השנייה לפסה"נ ועברו לסוריה בראשית השליש השני של המאה השנייה לפסה"נ יחד עם סיפור עלילת הדם. אפשרות אחרת, שני הדיווחים המיוחסים למנתון נוצרו במצרים במהלך חצייה הראשון של המאה השנייה לפסה"נ ועברו לסוריה לפני סוף השליש השני, זמנו של טימוכרס עצמו.¹¹⁴

113. ב' ברכוכבא, "היהדות של משה והיהדות של ימי הבית השני: האתנוגרפיה היהודית של סטראבון", תרביץ ס' (תשנ"ז), עמ' 297-336.

114. כאמור, ניסיון לשלב בין שני הדיווחים המיוחסים למנתון ובין המקרא נמצא לראשונה בסוף המאה השנייה לפסה"נ בדברי ליסימכוס. היכרות עם המקרא ניכרת עוד בדברי אפולוניוס מולון (מתחילת המאה הראשונה לפסה"נ), המכיר את אברהם ומספר שישב בדמשק, ובדברי פומפיוס טרוגוס (תחילת המאה הראשונה לספירה), המלמדים שמוצא היהודים בבבל. שניהם בוחרים גם לשמר את סיפור המצורעים במצרים. לפי דבריהם, היהודים שישבו בדמשק או שבאו מבבל והתיישבו ביהודה הם הם המצורעים המגורשים ממצרים.

סוף דבר

הניתוח עד כה חשוב להבנת התפתחות שנאת היהודים.¹¹⁵ שנאה זו קיימת במצרים כבר בתחילת המאה השנייה לפסה"נ¹¹⁶ ואינה תולדה ישירה של מאורע או של עימות הניתנים לזיהוי. אפשר שתחילתה בעוינות האדומית כלפי יהודה ושהיא מושמעת מפי אדומים היושבים במצרים. על כל פנים העוינות קורמת עור וגידים בעזרת מוטיבים מצריים. התעמולה הנוצרת במצרים מוכרת דייה; עדות לכך היא העובדה שאנשי החצר הסלווקית מאמצים אותה במהלך השליש השני של המאה השנייה לפסה"נ, כאן בעקבות העימות בין העם ביהודה ובין אנטיוכוס אפיפאנס. אולם אני מבקשת לחזור ולהתרכז בדיווחים המיוחדים למנתון. קבענו שהם קיימים בוודאות כבר בתחילת השליש השלישי של המאה השנייה לפסה"נ בסוריה, ומכאן שהם מצויים במצרים כבר בסוף השליש השני לפסה"נ. נוכל לשער אפוא שבמהלך המאה השנייה לפסה"נ התפתחה מסורת שקבעה שתושבי יהודה הם זרים שגורשו ממצרים ומצורעים וטמאים ששיתפו פעולה עם הזרים המגורשים ועל כן סולקו גם הם. ארטפנוס, מחבר יהודי בן התקופה, ניסה להיאבק במסורת זו. סיפור קורות ישראל במצרים בספר היובלים מלמד שגם מחבר ספר היובלים התמודד עם דברי הבלע. הוא שזר פרטים בגרסה המקראית כדי ליצור בה הד לספור על קבוצת זרים שיצאה ממצרים ועתידה לחזור אליה ולחבור ליושבים בה. כך רמז למסורת העוינת ובה בעת לא כלל בדבריו את תוכנה המבזה. צוואת עמרם מלמדת שהתמודדות זו היא של בעל ספר היובלים ולא של הקודמים לו.

נוכל לסכם בשלב זה את המאמר כולו. אם צדקנו בניתוח המקורות אנו יכולים להתרשם מרוחב עולמו של בעל ספר היובלים. הוא הכיר חיבורים הכתובים ארמית – חזון עמרם והמגילה החיצונית לבראשית; הוא שילב אותם בספרו, אך עיבד אותם כדי להתאים אותם למטרתו שלו. בהכירו את העולם ההלניסטי על בוריו

115. בניסיון לזקק את המושג ולהגדירו ראה J. J. Collins, "Anti-Semitism in Antiquity? The Case of Alexandria", in C. Bakhos (ed.), *Ancient Judaism in its Hellenistic Context*, Leiden 2005, pp. 9–29

116. כאן יש להזכיר את מחקרו של ברכוכבא העוסק בתאופרסטוס: "התיאור הראשון של היהודים בספרות היוונית: הקרבן היהודי, המנהגים הנלווים והתיאוריה האנתרופולוגית של תאופרסטוס", בתוך י' שוורץ ואחרים (עורכים), ירושלים וארץ ישראל: ספר אריה קינדלר, רמת גן תש"ס, עמ' 43–69. ברכוכבא סובר שהאמירה המצויה אצל תאופרסטוס – שבעם היהודי נהג קרבן אדם – מקורה במצרים ובשנאת היהודים שם. אם צודק ברכוכבא הרי שביטויי השנאה לעם היהודי כבר היו קיימים במצרים בשלהי המאה הרביעית לפסה"נ, זמנו של תאופרסטוס. אולם חיבורו של תאופרסטוס מלמד – ועל כך עמד ברכוכבא – שהכותב כתב על העם היהודי מבלי שידע עליו דבר, ושכל כוונתו הייתה להציג את תורתו האנתרופולוגית. אין אפוא הכרח שמסורות חיצוניות השפיעו על דרך תיאורו את העם היהודי.

הוא ביקש לכלול בספר בראשית ובספר שמות תגובה לעולם זה ולהפוך את ההיסטוריה העתיקה של העם לרלוונטית, למעודכנת ולבעלת משמעות ליהודים החיים בארץ ישראל בתקופה ההלניסטית.

קיצורים ביבליוגרפיים

- P. S. Alexander, "Notes on the 'Imago Mundi' of the = אלכסנדר, הערות =
Book of Jubilees", *JJS* 33 (1982), pp. 197–213
- E. Eshel, "The *Imago Mundi* of the *Genesis* = אשל, המגילה החיצונית =
Apocryphon", in L. Lidonnici and A. Lieber (eds.), *Heavenly Tablets:
Interpretation, Identity and Tradition in Ancient Judaism (JSJsup 119)*,
Leiden and Boston 2007, pp. 111–131
- בר-כוכבא, אתנוגרפיה = ב' בר-כוכבא, "האתנוגרפיה היהודית של הקטאיוס איש
אבדירה", תרביץ עה (תשס"ו), עמ' 51–94
- בר-כוכבא, ליסימכוס = ב' בר-כוכבא, "ליסימכוס איש אלכסנדריה והגרסאות
העוינות ליציאת מצרים", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 471–506
- בר-כוכבא, לקסיקון = ב' בר-כוכבא, "לקסיקון היישובים של מנסאס איש
פטרה: על העיר האדומית אדורים וראש החמור", תרביץ עג (תשס"ד), עמ'
517–554
- בר-כוכבא, עלילת הדם = ב' בר-כוכבא, "עלילת הדם ההלניסטית – תוכנה,
מקורותיה וגלגוליה", תרביץ סה (תשנ"ו) עמ' 347–374
- B. Bar-Kochba, *Pseudo-Hecataeus, on the = בר-כוכבא, פסידו הקטאיוס =
Jews: Legitimizing the Jewish Diaspora (Hellenistic Culture and
Society 21)*, Berkeley 1996
- J. M. G. Barclay, *Against Apion: Translation and = ברקלי, נגד אפיון =
Commentary (Flavius Josephus: Translation and Commentary 10)*,
Leiden 2007
- K. Berthelot, *Philanthrôpia judaica: Le débat autour = ברתלו, פילנתרופיה =
de la "misanthropie" des lois juives dans l'Antiquité*, Leiden 2003
- B. Halpern-Amaru, "Burying the Fathers: = הלפרן-אמרו, קבורת האבות =
Exegetical Strategies and Source Traditions in Jubilees 46", in E. G.
Chazon, D. Dimant and R. A. Clements (eds.), *Reworking the Bible:
Apocryphal and Related Texts at Qumran (STDJ 68)*, Leiden 2005, pp.
135–152
- J. Cohen, *The Origins and Evolution of the Moses = כהן, סיפור משה =
Nativity Story (Study in the History of Religions 58)*, Leiden 1993

- C. Milikowsky, "Justus of Tiberias and the = יוסטוס מיליקובסקי, Synchronistic Chronology of Israel", in S. J. D. Cohen and J. J. Schwartz (eds.), *Studies in Josephus and the Varieties of Ancient Judaism*, Leiden 2007, pp. 103–126
- D. A. Machiela, *The Genesis Apocryphon (1Q20): = מגילה חיצונית משילה, A Reevaluation of Its Text, Interpretive Character and Relationship to the Book of Jubilees*, A dissertation, University of Notre Dame 2007
- J. M. Scott, *Geography in Early Judaism and = סקוט, ספר היובלים Christianity: The Book of Jubilees*, Cambridge 2002
- E. Puech, "'Visions de Amram' (4Q543–549)", in = פואש, חזיונות עמרם
- E. Puech (ed.), *Qumrân Grotte 4, 22 (DJD 31)*, Oxford 2001, pp. 283–405
- F. Petit, *La chaîne sur la Genèse, Édition = פטי, לקט פירושים לבראשית intégrale IV Chapitres 29 à 50 (Traditio Exegetica Graeca 4)*, Louven 1996
- J. A. Fitzmyer, *The Genesis Apocryphon of = פיצמייר, המגילה החיצונית Qumran Cave 1 (1Q20): A Commentary*, Rome 2004
- B. S. Childs, *The Book of Exodus: A Critical, = צילדס, יציאת מצרים Theological Commentary*, Philadelphia 1974
- M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews = שטרן, סופרים יוונים ולטינים and Judaism*, Jerusalem 1976